

HET OUDFRIESE LANDRECHT VAN HET OLDAMBT*

Redmer Alma

Zusammenfassung

Das 1471 in mittelniederdeutscher Sprache kodifizierte Landrecht von Oldambt und des Fünfels des Reiderlandes, einer der kompliziertesten friesischen Rechtsstücke (insbesondere ruff die Textüberlieferung viele Fragen auf), ist bislang nur wenig erforscht worden. Den Anlaß zum vorliegenden Beitrag bot der Fund der lange verschollenen alfräischen Fassung von 18 Artikeln dieser Rechtsquelle, die im Anhang ediert wird. Diese Artikel gehören dem ältesten, wahrscheinlich aus dem 13. Jahrhundert stammenden zweiten Teil des Landrechtes an, der in seiner ursprünglichen alfräischen Fassung vermutlich die ersten 26 bis 29 Artikel des später erweiterten Textes dieses Teiles umfaßte. Hauptgegenstand des Aufsatzes ist eine neue Untersuchung des gesamten Landrechtes. Hieraus ergeben sich eine bessere Einsicht in die Rechtsgeschichte von Oldambt und des Reiderlandes sowie eine schärfere Herausarbeitung des Zusammenhangs zwischen den alfräischen Rechtshandschriften der Ommelanden und denen von Ostfriesland.

Inleiding

In 1846 verzorgde J.S.G. Koning een editie van het *Lantrecht des Oldambtse ende des vijfens deels van Reijderland van 1471, en oud-Oldambtse landregt van 1327* (veeltjds 1427), dat H.O. Feith sr. van uitgebreid commentaar voorzag.¹ De onder deze titel uitgegeven tekst, die in de wandeling bekend staat als het Oldambster landrecht, bestaat uit drie delen, waarvan het eerste in 1471 gedateerd is en de andere twee grotendeels ouder erfrecht bevatten. Het tweede deel wordt in de aanhef expliciet een vertaling.

* Bij dit artikel maakte ik dankbaar gebruik van vertleende hulp en gegeven adviezen van mw. mr. drs. M.Y. Smit, dr. O. Vries en dr. T.S.B. Johnston. Deze laatste stelde zijn ten behoeve van zijn proefschrift verzamelde materiaal ter beschikking en zonder hem — laudat usus, non laudatio academica — zou dit onderzoek niet binnen zo korte tijd verricht kunnen zijn.
1. Koning en Feith, *Lantrecht*. In dit artikel duidden we dit geheel aan als Oldambster landrecht *tout court*.

uit het Ondfries genoemd: de schrijver verklaart dat hij besloten had ‘des oldenamptes unde reyderlandes lantrechte van woerden toe woerden in duyts over tho setten, soe dat inden vreeschen van arffenissee gescreven is, alles nae den scriptycken sinne’². Van deze Oudfriese versie is nu een deel, namelijk de eerste achttien artikelen, teruggevonden, dat aan het einde van dit artikel wordt uitgegeven. Voor een beter begrip van deze tekst, haar localisering en datering is het noodzakelijk nader in te gaan op het handschrift waarin de Oudfriese tekst aange troffen werd, de ingewikkelde overlevering en de context van het Oldambster landrecht en de samenhang van de verschillende delen van deze tekst.

Het Oldambster landrecht is door Richthofen in zijn *Friesische Rechtsquellen* (1840) niet opgenomen, wat mede reden is dat deze tekst door latere onderzoekers betrekkelijk weinig aangehaald en onderzocht is.³ Een andere reden ligt daarin dat Konings editie zeer ondoorzichtig is. Het omvangrijke kritische apparaat draagt niet bij tot een overzicht van de andere gebruikte bronnen, omdat hij geen stemmatologisch onderzoek verrichtte. In het commentaar bij de uitgave trachtte Feith de verhouding tussen de verschillende onderdelen te bepalen, maar zijn conclusies kunnen de toets der kritiek niet doorstaan.⁴

De vondst van een Oudfriese versie van een deel van de door Koning uitgegeven tekst was aanleiding een en ander aan een nader onderzoek te ondernemen. Vanwege de ingewikkelde overlevering van de Oldambster rechtsbronnen is het noodzakelijk eerst aandacht te besteden aan het gebied waar de teksten betrekking op hebben. Daarbij kan van de gelegenheid gebruik gemaakt worden om enige correcties en aanvullingen ten aanzien van de bestaande literatuur aan te brengen.

Het Oldambt en Reiderland

De geschiedenis van het Oldambt en Reiderland in de late middeleeuwen wordt grotendeels bepaald door de vorming van de Dollard en de ligging op de grens van het huidige Nederland en Duitsland, welke grens de invloedssferen van de stad Groningen en de Oost-Friese hoofd delingen in de eerste helft van de vijftiende eeuw weerspiegelt. Het Oldambt bestond

2. Koning en Feith, *Lantrecht*, 86.

3. Borchtling kende bij voorbeeld de uitgave niet. Ook de drie-broederadsels met oplossing in Oldambster landrecht §§II, 27 en 29 zijn in de literatuur niet opgemerkt. Zie voor dit erf rechtelijke raadsel: Sipma, *Fon alra Fresena fridome*, 141-143.

4. De Blecourt, *Oldambt*, 59, noot 1.

vanouds uit twee delen: Klei- en Wold-Oldambt. Het Klei-Oldambt viel uiteen in twee rechstoeien: Termunten en het veel kleinere Borgsweer, terwijl het Wold-Oldambt bestond uit de rechstoeien Zuidbroek c.a., Midwolda c.a. en Finsterwolde c.a.⁵. De grens tussen het Oldambt en Reiderland werd in 1391 vastgesteld langs de loop van de Tjamme. Het Reiderland werd verdeeld in vijf delen: het Ulsdaer vijfdeel, het Reider vijfdeel, Westerwolde⁶, Neder-Reiderland en Over-Reiderland, waarbij het Ulsdaer vijfdeel weer bestond uit de twee rechstoeien Winschoten c.a. en Bellingswolde en Blijham⁷.

De wijze waarop de stad Groningen zich in de vijftiende eeuw meester maakte van het Oldambt en delen van Reiderland, is voorzover deze bekend is, uitgebreid beschreven door De Blécourt⁸. In het kader van dit artikel verdienen enkele stadia van dit proces de aandacht. Tot het begin van de vijftiende eeuw vormden het Oldambt en Reiderland onafhankelijke landschappen zoals Fivelgo en Hunsingo. Nog in 1431 zegde de meente van het ongedeelde Reiderland een verdrag. Het Wold-Oldambt stond onder de invloedsfeer van het geslacht Gockinga, terwijl in het Klei-Oldambt de familie Houwerda de sterkste positie had.

In de literatuur vindt men de o�vatting dat het Oldambt in de 13de eeuw van Fivelgo afgesplitst werd. Dit gaat terug op een onjuiste interpretatie door Richthofen van een passage in de kroniek van Wittewierum, waarin Emo schrijft dat de kruisprediker Olivier van Keulen in 1230 ‘pertransit autem Fivelgoniam in tribus stationibus Loppesheim, in foro, Fermesum; una in Menterne; et duabus in terra Hreidensi’⁹. Met ‘forum’ is echter niet de markt te Farmsum bedoeld maar, als *pars pro rito*, Appingedam¹⁰. Menentne ligt dus juist niet in Fivelgo. Deze ene vergeten hoofdletter heeft zodoende een stroom van publicaties tot gevolg gehad, waarin gesteld wordt dat na 1230 het Oldambt van Fivelgo afgescheiden is, waar verder geen bronnen voor zijn¹¹.

5. De Blécourt, *Oldambt*, 83.

6. Ten aanzien van de positie van Westerwolde zijn, m.i. niet ongegronde, twijfels. Zie: Koning en Feith, *Lantrechti*, 151-152.

7. Men zie de kaart in De Blécourt, *Oldambt*, 85.

8. De Blécourt, *Oldambt*, 92-168.

9. Richthofen, *Untersuchungen*, 357.

10. Door Jansen en Janse terecht zo opgevat (Jansen en Janse, *Kroniek*, 162, cf. ibid. 464).

11. Een oorkonde uit 1385 spreekt van Fywelgalones Westerompte, door Richthofen ten onrechte geïnterpreteerd als geheel Fivelgo, waarbij hij het Oldambt als Fivelgo Oosteraamt beschouwt (Richthofen, *Untersuchungen*, 355-356). In werkelijkheid

In 1422 kwam een einde aan de partijstrijd die de Friese landen negen jaar lang beheerst had. De jaren daarna stonden in het teken van de strijd tussen de voormalige Oostfriese bondgenoten Ocko tom Brok en Focke Ukena. Bij Oterdum versloeg Ukena zijn tegenstander in 1427, waarna hij zich de heerschappij over alle Ommelanden leek eigen te maken. Reeds een jaar later wist de stad Groningen echter de landschappen ten westen van het Reitdiep met een verbond aan zich te binden en in de jaren 1434-1436 traden successievelijk de overige landschappen in Hunsingo en Fivelingo tot dit verbond toe. In 1435 gingen de Wold-Oldambt kerspelen alsmede Winschoten in Reiderland hetzelfde verbond aan.¹² Alle Wold-Oldambtster kerspelen zijn hierbij vertegenwoordigd, inclusief Wagenborgen, dat later tot het Klei-Oldambt werd gerekend. Het lijkt erop dat Wagenborgen pas na de latere groei van de Dollard door zijn geïsoleerde ligging ten opzichte van de Wold-Oldambtster kerkdorpen uit het oorspronkelijke territoriale verband werd losgemaakt¹³. Dit lost tevens het probleem op dat Wagenborgen niet voorkomt in een turbe van 1487 betreffende Klei-Oldambt waarin de overige kerspelen van dit gebied wel genoemd worden¹⁴. Het kerspel zal pas in de late vijftiende eeuw zijn overgegaan tot het Klei-Oldambt.

In de overeenkomst met de kerspelleden van Winschoten bleef het redger- en rechterrecht onverlet maar werd het appèl op de warf in de stad Groningen bevestigd. Van de andere Reiderlander kerspelen zijn geen vergelijkbare verbonden bekend. Toen de stad Groningen de hoofdelingen Eilcke Houwerda en Eppo Gockinga in 1438 versloeg, heeft zij kans gezien in vrij korte tijd maar op onduidelijke titel de feitelijke heerschappij over het Oldambt en een deel van Reiderland te verwerven: in 1447 spreken twee rechters te Beerta in een brief aan de Groninger raad over een bewoner van die plaats als ‘ju underzate’ en een stechhuis ‘in Olswyden Vyftendee, in ju ghebede’¹⁵. De Reiderlander rechtstoel Winschoten c.a. deelt vanaf halverwege de vijftiende eeuw de lotgevallen van de Oldambtster kerspelen.

Onduidelijker ligt het met de andere rechtstoel in Ulsdaer vijfdeedel, Belingwolde en Blijham, waarvan de geschiedenis meer met Westerwolde verbonden was, mogelijk door een relatie met de Westerwolder Addingga's.¹⁶

betreft deze akte de westelijke helft van Fivelgo, min of meer overeenkomend met de proosdij Loppersum.

12. De Blécourt, *Oldambt*, 135, 318.

13. In 1337 werd Wagenborgen overigens nog tot Fivelgo gerekend. Formsmá, *Tussen Eems en Lauwers*, 17.

14. De Blécourt, *Oldambt*, 138.

15. De Blécourt, *Oldambt*, 322.

Uiteindelijk wist de bisschop van Munster in 1498 de stad Groningen te bewegen om afstand te doen van haar aanspraken op Westerwolde en Bellingwolde en Blijham. Pas in 1619 verkreeg de stad het gezag over deze gebieden door koop en is haar heerschappij op stevige juridische basis gefundeerd¹⁶.

Wat de overige Reiderlander delen betreft kunnen we in dit verband kort zijn. Deze kwamen in 1434 onder de heerschappij van Hamburg en enige jaren later onder die van de Cirkensa's¹⁷. Vanaf het begin maakten zij zodoende deel uit van het graafschap Oost-Friesland. Het Reider vijfdeel ging al spoedig vrijwel geheel ten onder in de Dollard. Slechts de Punt van Reide is van het oude land overgebleven en behoort in elk geval vanaf het eind van de vijftiende eeuw tot het Klei-Oldambt.

De heerschappij over Reiderland werd in 1434 gesplitst. Ten aanzien van het geldende recht bleef nog enige decennia een eenheid bewaard, maar vanaf de tweede helft van de vijftiende eeuw gingen de verschillende delen hun eigen weg: Winschoten c.a. ging feitelijk deel uitmaken van het Wold-Oldambt, Over- en Neder-Reiderland werden onderdeel van Oost-Friesland en Bellingwolde en Blijham werden nauw verbonden met Westerwolde. Deze, nog zeer verkorte, schets van de ontwikkelingen van het gebied zal in het vervolg van dit artikel van dienst komen, maar eerstkeren wij terug naar de aanleiding van dit opstel: de Oudfriese versie van het Oldambster landrecht.

Het Oudfriese Oldambster landrecht

Het teruggevonden fragment van het Oudfriese landrecht van het Oldambt — de eerste keer sinds ruim 200 jaar dat een nieuwe Oudfriese rechtstekst uit de Ommelanden ontdekt is — bevindt zich in de handschriftencollectie van het Rijksarchief in Groningen onder de signatur Hs. in 4°, nr. 6 (hiervonder aan de duiden met RAG q6¹⁸). Dit Oudfriese fragment was al eerder bekend. Robert Kuenenius Driessen (1759–1831), Groningen eerste provinciaal archivaris van 1824 tot zijn dood, benutte het in zijn dissertatie van 1782. Hij citeert verschillende artikelen ‘in Jure Oldampino MS: des Oldenampes en Reiderlandes Lanrechte’, anno 1427, Frisico idiomate

conscriptio’¹⁹. Zo geeft hij de volledige Oudfriese tekst van artikelen 8 en 16, alsmede een fragment van art. 15²⁰. Van art. 28, ‘non diu post ex lingua Frisica translati’, en andere artikelen geeft hij slechts de Middeelnederlandse vertaling. De citaten van Driessen komen bijna geheel overeen met de artikelen in RAG q6, zodat men kan vermoeden dat hij gebruik gemaakt heeft van dit handschrift.

Deze hypothese wordt bevestigd door het handschrift RAG q141, dat afschriften van verschillende teksten bevat in de hand van Driessen. Vergelijking van de inhoud lijkt erop te wijzen dat het de teksten zijn die hij voor zijn dissertatie gebruikt heeft. Onder nr. 4 treffen we hierin een afschrift aan van het Landrecht van Oldambt en Reiderland. Driessen vermeldt bij dit afschrift dat hij twee manuscripten collationeerde. Eén in folio, waarin de tekst op pag. 167 aanvangt, en de ander in quarto, vanaf pag. 14. Met de foliant za GAG f20 bedoelt hij, het enige mij bekende handschrift waarin dit landrecht op pag. 167 begint. Het quarto-handschrift is duidelijk onze RAG q6, waarin het register op het Oldambster landrecht inderdaad op pag. 14 begint. Zekerheid verkrijgen we ten slotte door Driessens verwijzing bij de epiloog na het tweede deel naar pag. 53 van het manuscript. In RAG q6 vinden we inderdaad op deze pagina het bedoelde naschrift. In RAG q141 zijn overigens alleen de eerste drie artikelen in het Oudfries opgenomen, maar na het voorgaande hoeven we niet meer te twijfelen aan de identificatie van het door Driessen gebruikte handschrift met RAG q6.

Opvallend is dat na Driessen niemand er meer in geslaagd lijkt te zijn om de Oudfriese tekst in RAG q6 op te sporen. De schrijvers van de *Tegenwoordige staat* melden in 1794 over de Oudfriese versie van het Oldambster landrecht: ‘of de oorspronkelijke text nog ergens voorhanden zy, weten wy niet.’²¹ De schrijver, A.J. de Sitter, wist overigens wel dat de gebroeders Driessen een handschrift met het Oldambster landrecht bezaten²², maar kende blijkbaar het proefschrift van R.K. Driessen niet.

Toen J.S.G. Koning en H.O. Feith sr. in 1846 het Landrecht van Oldambt en Reiderland uitgaven en becommentarieerden, was Driessen reeds vijftien jaar overleden, zodat zij hem niet meer konden vragen naar zijn bronnen. Zij konden daardoor slechts refereren aan de drie Oudfriese artikelen in de dissertatie van 1782. Pogingen om de Oudfriese tekst te achterhalen leverden

16. De Blécourt, *Oldambt*, 166.

17. Reimers, ‘Aus Reiderlands Geschichte’, 46.

18. Ik gebruik het systeem van siglen zoals dat is voorgesteld door Johnston, *Codex Hammereensis*, 39-42. Een hoofdletter achter een sigle wordt gebruikt als meer teksten van het Oldambster landrecht in één handschrift voorkomen.

19. Driessen, *Specimen*, 17.

20. Ibid., 17-18, resp. 35.

21. *Tegenwoordige staat*, II, 431.

22. De Sitter, *Voorloping register*, 58, 93.

niet op. Het genootschap Pro Excoldendo Iure Patrio loofde op 4 mei 1843 een prijs van honderd gulden uit voor een getrouw afschrift ervan²³, maar ook dit gaf niet het beoogde resultaat. Een briefwisseling met de universiteit van Oxford, in de hoop dat onder de nagelaten manuscripten van Franciscus Junius de gezocht teks kon worden gevonden, bleef eveneens vruchtelos. Slechts Junius' afschriften van wat wij nu kennen als *Codex Unia* en een exemplaar van de incunabel van het Frieska Landrecht bleken vindbaar²⁴. Verwonderlijk is het dus niet dat de Oudfriese teks geheel in vergelijking raakte en dat noch Gerbenzon in zijn *Voorlopige lijst*, noch Johnston in zijn *Codex Hummerensis* er melding van maakte. In het proefschrift van Driesssen worden overigens meer teksten aangehaald die vervolgens aan de aandacht ontsnappen. Zo vinden we op pag. 13 het twee-zustersartikel waarvan door Johnston aandacht is besteed²⁵.

Natuurlijk is het handschrift na 1782 nog wel ingezien, maar niemand schijnt de Oudfriese teksten ooit ontmerkt te hebben. H.O. Feith jr., die in de marge van het Oldambtster landrecht de corresponderende artikelen van de editie van 1846 noteerde, heeft blijkbaar ook het belang ervan niet ingezien.

Eerdere eigenaren

Achterin het handschrift liggen twee losse blaadjes, gesneden uit een beginzestiende-eeuws handschrift. Op de rectozijde van het ene velletje vinden we twee artikelen van het Oldambtster landrecht van 1471²⁶, gevolgd door een vier artikelen tellende Middelnederlandse versie van de Keuren van Fivelgo en Oldambt²⁷. Deze tekst loopt aansluitend door op de rectozijde van het tweede velletje, gevolgd door een akte van 1469. Deze akte be-

23. R.A.G., Arch. Pro Excoldendo Iure Patrio, inv.nr. 14. De Oudfriese teks is inmiddels door schrijver deze bij het genootschap ingediend als oplossing van de prijsraag.

24. Feith en Koning, *Lantrechti*, 168-171. Een ander exemplaar van Druk wordt besproken op pag. 152-153.

25. Johnston, *Codex Hummerensis*, 541-543. De editio princeps is overigens te vinden in Wicht, *Oudfriese Land-Recht*, 37.
26. §§32 en 33, volgens de editie van Koning. De teks luidt: 'gelick ij veer olde vlemesche, oft esijn / mulde hauer den kerckheren, vor de bannijge int olt ampt ijs men dat schudich to / getuen / Item Alle vthemede off viemedede de in onsen / lande nicht sint huussittene. de salmen boten / oft hem wat worte mij sodden. mij / geliker boe, oft he de genen misdede ij sijnen / lande'.

27. Het betreft §§18-19, 22 en 24 van de Keuren van Fivelgo en Oldambt (zie verder Johnston, *Codex Hummerensis*, 173 en 546). Een Oudfriese versie van deze teks is te vinden in F XXI.

schrijft een turbe waarin door kerspellienden te Midwolda, Oostvold, Scheemda en Eexta wordt bevestigd hoe het zestiende landrecht altijd in het Oldambt geïnterpreteerd is geweest. De akte is, naar deze twee velletjes, gedrukt in het proefschrift van Albertus Petrus Driesssen²⁸, broer van genoemde R.K. Driesssen.

Bij deze originele blaadjes ligt tevens een achttiende-eeuws afschrift van de akte van 1469 door 'J.P.D.', die tevens beschrijft dat hij deze vond in een verzameling landrechten e.d. in quartio, destijds in de bibliotheek van burgemeester M. Alting. Er is niet veel fantasie voor nodig om J.P.D. te identificeren met Joh. Petrus Driesssen, syndicus van Stad en Lande, de vader van de eerdergenoemde gebroeders Driesssen²⁹ en de eerdere eigenaar van het handschrift RAG q6³⁰. De broers hebben dus voor hun beider dissertaties in 1782 gebruik gemaakt van het handschrift van hun vader.

Albertus kopiert de toelichting van zijn vader bij het afschrift van de akte van 1469 vrijwel letterlijk in zijn proefschrift, inclusief de eerste persoon enkelvoud. Zijn bewering dat *hij* de velletjes ontdekt zou hebben, vergeven we hem graag door de extra informatie die hij biedt: 'positae erant juxta articulos, qui agunt de eo, quando hereditatis "gevalen syn na den sestieden landrechte, und over de ses handen p. 33"'.³¹ Op pag. 33 van RAG q6 staat art. 23 van het Oldambtster landrecht deel II dat juist het zestiende landrecht behandelt. De velletjes zijn dus aangetroffen in dit handschrift. Deze omslachtige redenering via het proefschrift van R.K. Driesssen, RAG q141, de twee losse velletjes, het afschrift van J.P. Driesssen en het proefschrift van A.P. Driesssen leveren uiteindelijk een eerdere eigenaar van het handschrift op: Menso Alting (1636-1712), burgemeester te Groningen en schrijver van de bekende *Notitia Germaniae Inferioris*.

Een eerdere, vroeg-17de-eeuwse eigenaar heeft zijn sporen achtergelaten op pag. 314, waar een afschrift gegeven wordt, ondertekend met de letters B.J. Wie deze initialen toebehoren, is mij nog niet gebleken.

Haro Wyncken te Appingedam

De oudst bekende eigenaar van het handschrift en schrijver van de Oudfriese teksten was 'Haro Winckenn then Dam', die zijn naam voort op het 145-146.

28. Driesssen, *Dissertatio*, p. 10-11; naar deze editie gedrukt in: De Blécourt, *Bewijssnukken*, 29. Ter Laan, *Groninger encyclopedie* I, 162.
30. Vriendelijke mededeeling Tom Johnston.
31. Driesssen, *Dissertatio*, p. 11.

schutblad schreef³². Mr. Haro Wyncken (ca. 1490³³-1563³⁴) was de gelijknamige zoon van Haro Wyncken, die van 1479 tot zijn dood in 1496 ambtenaar en voogd te Emden namens de Oost-Friese graven was.³⁵ Zijn moeder was Hima van Logen, stammend uit een Oost-Friese hoofdelingenfamilie. Haar moeder stamde uit Reide en haar grootmoeder was een Houwerda uit Termunten. Vermoedelijk werd Haro Wyncken op 1 okt. 1514 geïmatriкуeerd aan de universiteit te Rostock als Hermannus Hermanni, van Emden, en op 19 dec. 1515 te Keulen als Hermannus de Emden.³⁶

Mr. Haro huwde in 1527 met een zekere Uitske³⁷, vermoedelijk stammand uit (een bastaardak van) de familie Ripperda.³⁸ Vandaar dat Haro zich metterwoon in de Ommelanden vestigde en vanaf 1529 tot zijn dood voorkomt als geconsitueerd redger en rechter namens deze familie in verschillende rechtstoelen.³⁹ Op zijn grafzerk wordt hij 'to Rengeheim' genoemd, d.w.z. te Ringenum bij Biessum onder Uitwierde. Zeven jaar eerder, in 1556, bezat hij reeds de 'heerdt landes tho Reinicheheim', maar of hij het huis toen al bewoonde, bleek mij nergens.⁴⁰ Hij komt veelvuldig zowel in Damstert als in Uitwierder verband voor, zonder dat zijn woonplaats explicet genoemd wordt. Haro en Uitske pachten van het Franciscanerklooster te Appingedam op 29 sept. 1544 een 'huesstede daer des mullers huses up Zijlstra'. Geleerde Friesland, bijlage, nr. 7649, resp. 5435. Voor identificatie met Hermannus Emdensis, gefimmatuleerd op 4 juni 1522 te Rostock (Ibidem, nr. 7738) en Hermannus de Emda op 26 maart 1523 te Keulen (Ibidem, nr. 5438), is hij waarschijnlijk te oud. Andere namen die op Haro betrekking zouden kunnen hebben, vond ik bij Zijlstra niet.

32. Ook op het laatste blad schreef hij: 'Haro Wijnekern themm Dhamme etc.
33. Op 21 jan. 1511 treffen Campen en Haro, gebroeders, een scheiding met hun halfbroer, burgemeester Heppo, van de erfenis van wijlen hun vader Haere Wyncken (Stadsarchiv Emden, Ms. 50, s.d.).
34. Pathuis, Groninger gedenkwaardigheden, nr. 474.
35. Lamuschus, Emden, 315-316.
36. Zijlstra, Geleerde Friesland, bijlage, nr. 7649, resp. 5435. Voor identificatie met Hermannus Emdensis, gefimmatuleerd op 4 juni 1522 te Rostock (Ibidem, nr. 7738) en Hermannus de Emda op 26 maart 1523 te Keulen (Ibidem, nr. 5438), is hij waarschijnlijk te oud. Andere namen die op Haro betrekking zouden kunnen hebben, vond ik bij Zijlstra niet.
37. R.A.G., H.A. Nienoord, inv.nr. 670a, fol. 11.
38. Dit vermoeden is o.a. gebaseerd op de kwartieren van twee grafszerken van haar kinderen (Pathuis, Groninger gedenkwaardigheden, nr. 475 en 2980) en de voornaam Uitske.
39. O.a. Oostervrijverd vanaf 1529 (R.A.G., H.A. Farmsum, inv.nr. 926a, s.a.) en Appingedam vanaf 1532 (R.A.G., Reg. Feith, 1532, 12).
40. R.A.G., H.J.K., inv.nr. 1328, pag. 76v.
41. Ringenum was mogelijk identiek met 'dat steenhues tho Byssum'; dat in 1506 als bezit van de Ripperda's genoemd wordt (St.A. Aurich, Dep XXXVIII b, Nr. 303, fol. 61-61v).

steft', maar uit deze akte blijkt niet of zij er zelf wilden gaan wonen.⁴² In de bewaard gebleven, ongedateerde lijsten van edele heerden te Appingedam komen twee huizen c.q. huissedden voor die door Haro gebruikt werden.⁴³ Conclusie uit dit alles is dat Haro vermoedelijk inderdaad enige tijd in Appingedam woonachtig is geweest, maar dat dit niet te dateren is. We kunnen daardoor niet met zekerheid uitmaken in welke periode van zijn leven Haro zich in de bezittersaantekeningen van RAG q6 als 'then Dam' zou aanduiden, maar het lijkt erop dat dit eerder wijst op de eerste decennia na zijn komst naar de Ommelanden dan op het laatst van zijn leven.

Op pag. 345 vinden we wel enige nadere datering. Bij een wafordel, een vonnis van de Oosterwurf van 7 juni 1450⁴⁴, tekent Haro aan tiegens dit artikel des ordelbokes heb ick contrarie gekent inder saken tusken Vilbel hundert guld'en van Oterdum ende Omko to Sideburen myt sijn mede parten, ende mijn doem is goet gekent inder menen landes waffel anno XXXIIII (=1533) dingstages na omnium sanctorum.⁴⁵ In het ordel van 1450 wordt door de waf de regel gehanteerd 'halfzusters kind is nader dan ooms kind'. Zeer interessant is dat de reden dat men in 1533 in hoogste instantie van deze regel afwijkt, ook in hetzelfde handschrift te vinden is. Op pag. 158 heeft Haro Wyncken in margine bij §19 van het Erfrecht van Fivelgo en Hunsingo⁴⁶ geschreven: tigens dit artikel is gekent contrarie inden landes waffel anno 50 (=1450) sondages na sacramenti. Nochtant wort dit artikel voert gekent ende nicht dat ordelboeck.

Het bedoelde artikel stelt dat onder andere halfzuster en oom even na zijn tot een erfenis en dat zij die bij hoofde delen. Hetzelfde geldt dus ook voor halfzusterskind en oomskind. Het is niet alleen een zeldzaam geval van jurisprudentie waarbij concrete artikelen uit het Oudfriese recht een rol spelen, maar bovendien lijkt hier de oudere rechtsbron aan het latere wafordel

42. G.A. Appingedam, inv.nr. 104, reg. 41. Uit andere bronnen blijkt dat dit vermoedelijk niet het geval was. Vriendelijke mededeling van dhr. A. Hoff te Appingedam. Een ander geschat stuk land bewoonden zij niet zekerheid niet (G.A. Appingedam, inv.nr. 34, reg. 49. Zie verder Hoff, Vissen, 142-143).
43. 't convent' (GAG q26, laatste blad), 'onse monniken hues, meester Haro' (RAG OA 61, p. 153), 'onse convents stede' en met andere hand toegevoegd 'magister Haro' (EBK 56, fol. 261-263; eveneens, in iets andere spelling, RAG q122, fol. 165v-167). De eerste twee lijsten zijn gepubliceerd in Hoff, Vissen, 235-236. Deze drie lijsten vermelden tevens: 'Eppe Frericks', 'Eppe Frericks hues, nu onse karkke', resp. 'Eppe Verenicks hues' waarbij met andere hand toegevoegd is 'magister Haro'.
44. Zie: R.A.G., H.J.K., inv.nr. 1, pag. 43. Gedukt: Feith, Wafconsituutien, 49-50.
45. Richthoffen, Rechtsquellen, 326.

te derogeren. Het wafordel is overigens niet zonder basis. De dubbelzinnigheid van het zeer veel overgelevere artikel ‘Ful sibbe ur feth tha half sibbe an live and an lawm, hit ne se that ti other sibbera se’⁴⁶ is wellicht de oorzaak van de tegengestelde ordelen. Enkel in het Erfrecht van Fivelgo en Hunsingo §15 wordt deze dubbelzinnigheid uitgesloten: halve verwant worden een hele graad achteruitgesteld. Het Erfrecht van Fivelgo en Hunsingo wijkt stilistisch af van de meeste erfrechtheijke teksten. Passages als ‘Voer is geroert van de arffenisse der eersten linien’ (§11), ‘Als daer is gescht van den eerstenn twe linien’ (§12) en ‘Nw is gheroert woe men up desse vor screven kynderen soll aruen’ (§17) karakteriseren de tekst veleer als een erfrechtheijke tractaat dan als een willekeur, waarschijnlijk opgesteld in de vijfde eeuw, mogelijk in 1430⁴⁷.

In overeenstemming met de uitleg in het Erfrecht van Fivelgo en Hunsingo is Nieuwe willekeuren van Langewold §17⁴⁸, waarop lijkt te wijzen dat deze interpretatie ook moet betrekking tot de periode vóór de vijftiende eeuw juist is, in tegenstelling tot wat Meijers veronderstelde⁴⁹.

Op pag. 344 treffen we in de hand van Wyncken nog drie (ongepubliceerde) wafordelen aan, waarvan er twee uit 1533 dateren. We weten dus in ieder geval dat Haro Wyncken het handschrift in of na 1533 gebruikt heeft. Als terminus ante quem kunnen we ten aanzien van de toevoeging van de Oudfriese teksten slechts zijn overlidden in 1563 geven.

De nazaten van Haro en Uiske vinden we in de zestiende en vroege zeventiende eeuw terug in zowel de Ommelanden als in Oost-Friesland. De Wynckens gelden in de zeventiende eeuw als Ommelander adel⁵⁰. Uit de korte schets van de achtergrond van Haro Wyncken blijkt dat hij gerekend kan worden tot de vrij grote groep families van hoofdeindingen en Emder patriciaat die langs beide oevers van de Eems vertoefden. Haro was als beroepsredger en -rechter meer dan gemiddeld in de inhoud van zijn jur-

46. F. XX.7, geciteerd naar Sjölin. In het Oldambster landrecht vinden we dit artikel als §II.24 en §III.35; in het ‘Langewolder’ erfrecht als §§8, in de *Jurisprudentia Frisica* onder §50.25, in het Erfrecht van Humsterland als §2d en in het Erfrecht van Fivelgo en Hunsingo §26.

47. Deze datering komt in enkele handschriften voor (Haersma, *Dissertatio*, 11).

48. Johnston, *Codex Hammervensis*, 352-367. Aan de Langewolder versie van het ‘Langewolder’ erfrecht zijn §§17 en 18 van deze willekeuren toegevoegd (*Ibid.*, 528). Het enige andere zuiver erfrechtheijke artikel (§19) is waarschijnlijk weggeleggen door hezij homolotes, hetzij overtuigheid ten opzichte van §18.

49. Meijers, ‘Friese en Drents-Groninger erfrecht’, 60, noot 79; Id., ‘Germanische Zahlung’, 24, noot 2.

50. Zie verder Formsta e.a., *Ommelander borgen*.

dische manuscripten geïnteresseerd en had ongetwijfeld toegang tot handschriften in Emsigerland en de Ommelanden. Opmerkelijk is zijn belangstelling voor een Oudfriese versie van een tekst die in Middelnederlandse vertaling al in zijn bezit was. Ik ben geneigd hier eerder een antiquarische of juridische beweegreden achter te zoeken dan een politieke. Van betrokkenheid van Haro Wyncken bij de toenemende onenighed tussen Appingedam en Groningen bleek mij bijvoorbeeld nergens iets, nog afgezien van de vraag of Oudfriese teksten een wapen in deze strijd zouden kunnen vormen. In de loop van de 17de eeuw zal het handschrift, zoals boven vermeld, in handen van Menso Alting zijn gekomen en in de 18de eeuw ontfermd de familie Driessen zich erover. In de eerste helft van de 19de eeuw kwam het in bezit van het Rijksarchief in Groningen. Deze overgang van eigenaren heb ik verder niet onderzocht.

De overlevering van het Oldambster landrecht

Wij kerend nu weer terug naar het onderwerp van dit artikel: het Oudfriese Oldambster landrecht. Alvorens de relatie met de andere Oudfriese erfcheltijke teksten te beschouwen, moet het bijzonder ingewikkelde corpus van Oldambster rechtsteksten aan een analyse onderworpen worden. Het Oldambster landrecht bestaat uit drie delen, die in verschillende samenstelling in Ommelander rechtshandschriften gevonden worden. Omdat het in dit artikel slechts gaat om de oudste, Oudfriese *T'ortage*, zal ik de lezer niet vervelen met het vele gepuzzel dat nodig was om de filiatie te achterhalen en volsta ik met het resultaat dat in grote lijnen de relatie tussen de verschillende versies weergeeft⁵¹. Prettige lektuur levert deze nog beknopte weergave helaas niet op, maar een toekomstige uitgever van de gehele tekst zal er wellicht zijn voordeel mee kunnen doen.

In het navolgende overzicht worden de overgeleverde relevante teksten onderscheiden in acht groepen (aangeduid met de letters A t/m H), die een bepaalde versie representeren. Binnen sommige groepen valt nog een nadere onderverdeling aan te brengen, die met Arabische cijfers wordt aangegeven. Na de besprekking van de eerste vijf groepen volgt een stenmma, waarin de filiatie van deze versies wordt gegeven.

Ik duid de versies hieronder steeds aan met een naam waaronder zij in verschillende handschriften voorkomen. Wat de nummering van de artikelen

51. Omdat binnen de korte tijd van het onderzoek slechts enkele bezochten aan de behorende instellingen gebracht konden worden, heb ik niet alle handschriften diepgaand onderzocht. De handschriften EBK 56, PBF 180, 183, R8 en R9 heb ik niet bekijken.

betreft wordt steeds verwezen naar die in Koning, *Landrecht*. Met ‘Cost.’ wordt gerefereerd aan additionele artikelen in diens Bijlage A.

A. Landrecht van Oldambt

Deze versie bestaat alleen uit deel II. De volgorde van de artikelen in deze versie is §§II.1-13, 17, 14-16, 18-38, Cost. 21, 39-67. Tot deze groep behoren de handschriften RAG q6 (onvolledig, Oudfries, t/m §18), PE 34A, GAG f12, GAG f20, RAG OA 309 (onvolledig, t/m §39). Vermoedelijk hoort ook EBK 56 tot deze versie, maar dit handschrift heb ik verder niet bekijken.

B. Erfrecht van Reiderland, 1427

Deze versie, die slechts deel III van het Oldambster landrecht geeft, heeft in de zestiende eeuw grote verspreiding gevonden. De handschriften van deze groep bevatten in grote lijnen §§III.1-14, 16, 15, 17-30, II.27, III.32-35, 38, 36-37, 39, I.34, voorafgegaan door de epiloog van deel II die hier (terecht) als proloog bij deel III wordt gegeven. We kunnen deze versie in twee subgroepen verdelen:

1.

Deze versie vinden we in de handschriften PE 26 (ontbreken §§29, 32 en 34), UBG 308A (ontbreken §§9-10 en 32) en RAG OA 61 (ontbrekt §§29, §§36-38 staan in de volgorde van de editie van Koning en de tekst wordt gevuld door §§I.35-37). Dit laatste handschrift staat vermoedelijk dichtbij de overgang naar groep C. De volgorde van §§36-38 komt immers overeen met die in de handschriften in deze laatste groep. Opvalend is dat in dit handschrift als enige na het laatste artikel, §I.34, ook nog §§I.35-37 volgen, de laatste met andere inkt bijgeschreven. Het is niet uit te sluiten dat al deze artikelen pas in 1471 bij de samenstelling van het eerste deel zijn toegevoegd, wat we hierna onder groep H nog zullen bespreken. Opvallend is verder dat UBG 308A als enige handschrift uit deze groep §29 kent, het bekende drie-broederraadsel inclusief de oplossing. Ook in de handschriften van de groepen D, E en F vinden we dit artikel. Omdat in UBG 308A §§I.35-37 ontbreken, vermoed ik dat dit tussen 1427 en 1471 aan deel III toegevoegde artikelen zijn.

2. De handschriften van deze groep geven meestal de tekst van deel III gevolgd door de vierde redactie van de *Excepta legum*. Al deze hand-

schriften bevatten overigens de tekst St.-Augustinus c.a. volgens de reactie III.A.⁵²

In deze versie missen steeds §§6-10, 32 en 34, terwijl §38 voorafgaand aan §36 staat. Dit is de meest verbreide tekstrorm van het Oldambster landrecht. Zij wordt gevonden in PE 24, PE 32, PE 36, GAG f15a, GAG f19, GAG f21, GAG q5, RAG OA 311, RAG OA 312, RAG Farm 938, RAG Fran 2, PBF 180, PBF 183A, PBF 291, PBF 301, KBH 78 F 17⁵³.

C. Landrecht van Oldambt en het Vijfde deel van Reiderland, 1471

Deze versie bevat de delen I, II en III. De handschriften zijn te verdelen in vier groepen.

1.

De twee handschriften van deze subgroep hebben §§II.14-17 in dezelfde volgorde als bij versie A, terwijl de overige subgroepen de volgorde van de editie van Koning aanhouden. §§I.14 en 33 ontbreken steeds. De tekst wordt gevuld door het Ommelander landrecht van ‘1440’ (ten rechte 1448). Tot deze groep behoren de versies in UBG 257 en PE 20. Vooral dit laatste handschrift staat dichtbij de overgang naar de handschriften van groep D.

2.

In deze versie mist §I.6. Deel II en III zijn nagenoeg gelijk aan de editie van Koning. §§I.27 is echter na §§I.31 nogmaals ingevoegd, net als in groep B. Dit lijkt erop te wijzen dat deze groep onafrankelijk is van de handschriften in subgroep C.1. Toch neem ik aan dat dat niet het geval is, want in dat geval zou de volgorde van §§I.14-17 twee keer op dezelfde wijze veranderen, wat onwaarschijnlijker is dan dat §§I.27 twee keer zou uitvallen. De tekst wordt meestal gevuld door het Ommelander landrecht van 1448. Behoudens kleine wijzigingen vinden we deze opvolging van artikelen in PE 87A, RAG q6 en RAG q8. RAG q6 neemt hierbij een aparte plaats in, omdat een aantal artikelen van deel II is gecontamineerd door de tekst van de parallelle artikelen in deel III.

3.

In de handschriften van deze subgroep missen §§I.5-6, 12, 33. In deze groep wordt de tekst meestal gevuld door het Ommelander landrecht van 1448. Deze versie wordt gevonden in PE 25, PE 30, RAG Fran 3 en UBU 1726.

52. Johnston, *Codex Frumentarius*, 512.

53. De handschriften in Leeuwarden en Den Haag heb ik verder niet onderzocht.

4. In deze late versie is de tekst gezuiwerd van een aantal specifiek katholieke artikelen ('dese syn Paapse' gebruiken en vinden geen plaats meer'). Deel II eindigt met §54 omdat de overige artikelen 'niet meer op deze tegenwoordige achtende ewe passen'.
D. Landrecht van Bellingwolde
Onder deze naam vinden we de tekst bestaande uit deel I, II, het 'Langewolder' erfcrecht en deel III, waarbij deze laatste drie stukken in één deel zijn samengevoegd met 125 doorgenummerde artikelen. Verschillende handschriften laten dit volgen door de proloog en §1 van het Ommelanders landrecht van 1448, gedateerd in 1440. De titel Landrecht van Bellingwolde duidt op het feit dat het Oldambster landrecht van 1618 in Bellingwolde en Blijham nooit ingang gevonden heeft en slechts subsidiair toegepast werd.⁵⁴

I.
Een tussenvorm tussen groep C en D vinden we in PBF 179⁵⁵. De vier onderdelen vinden we hier achter elkaar, gevolgd door het Ommelanders landrecht van '1440', maar het vertoont zich niet als geheel. Het 'Langewolder' erfcrecht in dit handschrift wordt door Johnston ingedeeld in versie A.1.b van die tekst⁵⁶. In RAG Fran 3 vinden we het 'Langewolder' erfcrecht van dezezelfde groep met na §17 twee artikelen ingevoegd. Het eerste van deze artikelen geeft als kopje 'Van een gawe die de vader de dochter heeft gegeuen In terra reydensi', overeenkomend met Oldambster landrecht §III.33, gevolgd door §III.36⁵⁷. Dit wijst erop dat deze versie inderdaad in Reiderland heeft gefirculeerd. Overigens heeft ook PE 20 een verwante variant van het 'Langewolder' erfcrecht, wat bevestigt dat PE 20 en PBF 179 dichthij de *missing links* tussen groep C en groep D staan. De samenhang tussen deze groepen wordt ook bevestigd door het feit dat de tekst van St.-Augustinus c.a. in de handschriften PBF 179 (subgroep D.1), PE 20 en UBG 257 (subgroep C.1), RAG q6 en RAG q8 (subgroep C.2) en PE 25, PE 30 en RAG Fran 3

54. De Blécourt, *Oldambt*, 61. Zie ook: Forsten, *Dissertatio*, 15, 25.

55. In dit handschrift vinden we nog een tweede afschrift van dezelfde tekst: een verkeerd geplaatst katern geeft Oldambster landrecht deel II, gevolgd door het 'Langewolder' erfcrecht tot en met §26.

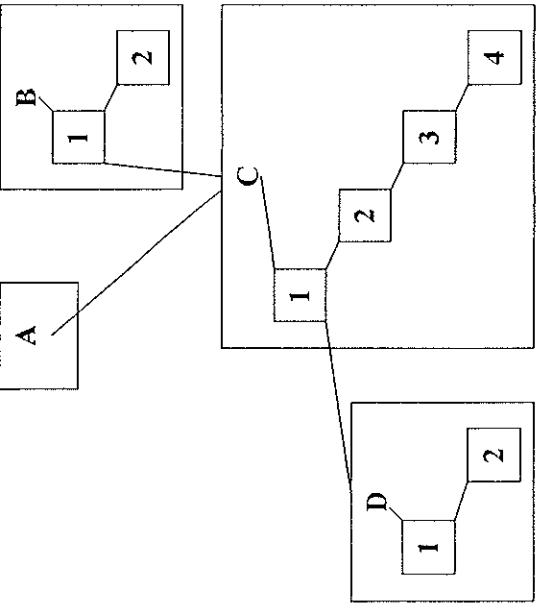
56. Johnston, *Codex Hummercensis*, 524.

57. RAG Fran 3, fol. 201v-202r.

(subgroep C.3) alle tot de versie II bij Johnston gerekend kunnen worden.⁵⁸

2. Het eigenlijke Landrecht van Bellingwolde vertoont de artikelen in de volgende volgorde I.prol., 1-10, 12, 11, 14-21, 23-24a, 22, 25, 24b, 26-29, 23, 30, 32, 34-35, 37, 36, 38-39, II.1-13, 17, 14-16, 18-35, 39-49, 51-67, 'Langewolder' erfcrecht §§1-29, III.1, 5-8, 11-39.
In deze vorm vinden we de tekst in PE 71, PE 76, UBG 308B (onvolledig, t/m II §30), UBG 309, UBG 310 en UBU 1727.

De samenhang tussen de verschillende versies wordt in grote trekken door het volgende schema aangegeven. In dit schema worden met de aanduidingen van de subgroepen vanzelfsprekend niet de overgeleverde handschriften aangeduid maar bepaalde tekstdtypen waarvan de individuele handschriften al of niet gedegenereerde representanten zijn.

58. Johnston, *Codex Hummercensis*, 511.

De resterende groepen zijn in dit schema niet opgenomen omdat zij door contaminatie zijn ontstaan. Het precieze stamma per artikel heb ik niet onderzocht.

E. Oldambster landrecht, 1585

Deze tekst bestaat uit deel I, II, III, terwijl deel II van het Ommelander landrecht van 1448 er als strafrechtelijk deel aan toegevoegd is. De tekst is door Eggerick Eggens Phebens (ca. 1555-1615) samengesteld uit verschillende handschriften⁵⁹. Vandaar dat van §II.3, 21 en 34 twee verschillende lezingen gegeven worden. Omdat de tekst door contaminatie is ontstaan, is het moeilijk de precieze herkomst van de verschillende artikelen aan te geven. Vermoedelijk heeft Phebens zich gebaseerd op een handschrift uit subgroep C.3, waarvan hij de tekst emendeerde en aanvulde uit andere handschriften. De artikelen I.40-44 trof ik in geen ander manuscript aan, hoewel Phebens stelt dat hij ze in twee handschriften vond. Deze artikelen gaan althans gedeeltelijk terug op roomsrechtelijke en canoniekrechtelijke bronnen. In §40 wordt zelfs expliciet verwijzen naar de *Institutiones*⁶⁰.

De volgorde van de artikelen is §§I.prol., 1-39, epil., 40-44, II.prol., 1-67, epil., III.1-39, geheel overeenkomstig de editie van Koning.
Deze tekst vinden we in de handschriften PE 69 en PE 70.

F. Gemene Costummen in de Oldambten, 1571

Dit is het landrecht dat in 1571 werd overgelegd aan de stadsraad om aan Alva op te sturen⁶¹. In de jaren voor 1618 werd een representant van deze versie gebruikt bij de samenstelling van het nieuwe Oldambster landrecht. Het officiële exemplaar voor dit laatste doel, voorzien van handtekeningen en thans ingebonden in GAG F27, had als vroegere signatuur '3. Volumen documentorum in cas van Conventie, 1633' en bevat achtereenvolgens de volgende artikelen: Cost. 1-11, 1.2, 4, 3, 7-11, 13, 42-44, 41, 6, 12, 14-22, 24-31, 34, 23, kopie⁶², 1, Cost. 12-13, III.1-21, 23-24, 28, 30, 32-34, 38-39, II.9, 11, 13, 18-22, I.42, II.27, 30-36, 40-

44, 48-49, 51-58, 60-67, 22b, 20, Cost. 15-22⁶³, Vierentwintig landrechten, Cost. 23-25.

Deze versie wordt gevonden in de handschriften PE 87C, GAG F27A, GAG F27B en UBU 1728. In het Gemeentearchief te Groningen zijn nog meer exemplaren, die ik verder niet heb onderzocht. De codificaties van 1571 en 1618 vallen buiten het bestek van dit artikel⁶⁴. Bij deze teksten is zowel gebruik gemaakt van Ommelander rechtsbronnen als van voor het eerst opgestelde artikelen.

G. Communia de successoribus

De tekst in OA 309 is, zoals onder groep A werd vermeld, onvolledig. Na fol. 54 zijn twee bladen uitgesneden. Op fol. 55r-57r staat een verder onbekende tekst onder de Romeinsrechtelijk geïnspireerde titel 'Communia de successionibus'⁶⁵, bestaande uit 14 artikelen, hoofdzakelijk afkomstig uit de Excerpta legum (o.a. enkele van de Acht domen), gevolgd door 'Langewolder' erfrecht §§1-7, Oldambster landrecht §§II.10-13, 17, 14-16, 18-19 en 22 en tenslotte 'Langewolder' erfrecht §§8-10.

H. Fragment van het Landrecht van Oldambt en het Vijfde deel van Reiderland, 1471

Dit betreft het hierboven beschreven losse velletje in RAG q6 met §§I.32 en 33. Het is het enige handschrift waarin artikelen uit deel I afzonderlijk voorkomen. Dit ondersteunt de hypothese dat §§I.34-37 ontleend zijn aan artikelen bij deel III, zoals ik bij de besprekking van groep B.1 veronderstelde. Bij gebrek aan vergelijkmateriaal moet het bij een hypothese blijven.

De editie van Koning

Met behulp van de indeling van de handschriften met het Oldambster landrecht krijgen we eindelijk zicht op de wirwar van tekstversies en is het mogelijk vast te stellen welke handschriften bij de editie van Koning gebruikt zijn⁶⁶. De argumentatie van een en ander laat ik hier achterwege; de liefhebber kan zich zelf van de identificatie vergewissen:

59. De Blécourt, Oldambt, 50-55

60. Bedeld is Inst. 2, 6, pr.

61. Of dit gebeurd is, is mij niet bekend. De Costummen van Westerwolde zijn wel opgestuurd; het officiële exemplaar vond ik in 1992 in de Universiteitsbibliotheek van Gent(!), nr. 327.

62. Hyr nae volget van arffissse nae costummen des landrechtes der beiden Oldambten.'

63. II.22b, 20 en Cost. 15-22 komen overeen met 'Langewolder' erfrecht §§6, 9, 10, 11, 14, 15, 17, 19, 21, 26-28.

64. Zie: De Blécourt, Oldambt, 50-66.

65. De titel is blijkbaar ontleend aan C. 6, 59.

66. Onderzocht zijn alleen de handschriften die bij de editie van Deel II gebruikt werden.

- De Oudfriese artikelen in Driessen, *Specimen*, zijn geciteerd naar RAG q6, behorend tot groep A.
- Het handschrift in 4°-band ‘op de Archivenkamer van Groningen’ behoort tot subgroep B.2.
- Het handschrift Koning behoort tot subgroep C.4.
- De artikelen bij Amtenius, *Specimen*, 74, en Haersma, *Dissertatio*, 11-12, zijn geciteerd naar handschriften uit groep C.
- Het handschrift Van Gesseler de Raadt behoort tot subgroep D.2.
- De editie van Van der Vorm, *Verhandeling*, bevat de erfcretelijke artikelen naar een handschrift eveneens uit subgroep D.2.

Het *manuscript de base* wordt gevormd door een tekst uit groep E⁶⁷. De twee handschriften A en B met de titel ‘Volumen documentorum in cas van Reconventie voor de Stadt Groningen, 1633’ horen tot groep F. Koning geeft in de bijlagen nog enige artikelen uit die hij in de gebruikte handschriften aantrof. Bijlage A geeft de artikelen in de laatsigenoemde Vo-lumina A en B (in het overzicht hierboven met ‘Cost.’ aangeduid, verwijzend naar de titel ‘Gemeene costumen inden beyden Oldenampten’). §1 onder het kopje ‘Tweede handschrift’ is in feite Oldambster landrecht III.14. Bijlage B geeft vier artikelen die slechts in de codex van Van Gesse-ler de Raadt gevonden worden. Hierbij handelt het eigenlijk om het ‘Langewolder’ erfrecht §§7c-d, 18, 22 en 24. In bijlage C wordt ten slotte nog een artikel afgedrukt dat Koning vond in Van der Vorm, *Verhandeling*. Dit artikel, overeenstemmend met o.a. ‘Langewolder’ erfrecht §29, beyond zich blijkbaar niet in het ms. De Raadt, maar wordt wel gevonden in verschil-lende andere handschriften van groep E. Deze laatste twee bijlagen zijn dus voor het eigenlijke Oldambster landrecht niet van belang; zij stammen uit het later toegevoegde ‘Langewolder’ erfrecht.

Al met al moet de editie van Koning gezien worden als een dappere poging om een kritische editie samen te stellen, maar met een naar huidige maatstaven zeer ondoorzichtig en onbevredigend resultaat. Nu we enige or-de in de chaotische overlevering hebben aangebracht, kunnen we ons wen-den tot de teksten zelf. Het is nodig om daarvoor eerst aandacht te besteden aan enige materiële aspecten om daarna conclusies ten aanzien van de sa-menhang, localisering en datering te trekken.

Het Oldambster erfrecht

Meijers neemt met betrekking tot Vredewold, Oldambt en Westerwolde aan dat daar terugvalrecht gold, door hem het ‘erfrecht der wouden’ genoemd⁶⁸. Zoals meer privaatrechtelijk georiënteerde rechtshistorici⁶⁹ gaan hij voorbij aan de moeilijkheden ten aanzien van filiatie, datering en localisering van Oudfriese rechtsteksten, wat reden is om een en ander nader te onderzoeken.

Het is opvallend dat nergens in het Oldambster landrecht, in deel I, II, noch III, het terugvalrecht expliciet gesteld wordt. Een aantal artikelen geeft wel nadere informatie. In deel II, dat ik op grond van de hierna te behande-len materiële verschillen met deel III beschouw als een Oldambster en niet Reiderlander rechtstekst, geven §§1-4 het oude fragment *Qui hereditantur*⁷⁰, dat in vele teksten voorkomt. Hierin worden uitputtend de gevallen gegeven dat de naaste verwant niet de erfenis ontvangt. Van terugval of kloving is geen sprake. In §1 lijkt op het eerste gezicht wel van kloving sprake te zijn: de erfenis van een ouderloos kind met grootouders wordt onder deze gelijkelijk verdeeld ‘hwær⁷¹ sa thes berns mother goet marra sa lesse is’. Hier is echter alleen sprake van grootouders en niet van verwanten in de zielijn. In hetzelfde artikel wordt gesteld dat grootouders vóór ooms en tan-tes gaan, omdat het goed van hen gesproten is. Van terugval is desainiet-temin niet expliciet sprake; in dit artikel gaat het er slechts om de graad van verwantschap te bepalen: ‘ther vmb send hija thet bij sijbore lijeff’. Door deze redenering kon men toch de regel ‘het naaste bloed erft het goed’ toepassen.

Het zestigste landrecht dat deze regel bepaalt, wordt in §II.23 onverkort gehandhaafd⁷².

Dat sextijnde olde lantrecht is so waer erfissen gearuet sint wt ouer de ses handen vnde der ses handen gheen en is vader noch moeder broeder noch suster kint noch kindes kint so sint dat onbeschrijede erfissen. So we dan to buijten die ses handen aldersibbeste sijnt die neime die erfisse, zinnige tekst op.

68. Meijers, ‘Friese en Dienstse erfrecht’, 63; Id., ‘Germanische Zählung’, 28-31.

69. Algra, ‘Hecks’ Alfriseische Gerichtsverfassung”, 28-32.

70. Ik gebruik deze naam in navolging van Johnston, ‘Fivegoer’ effectat’, 63.

71. Lees wel: ‘hwætter’, gelijk in F III.3 en XXII.16. M.i. ten onrechte duidt Sjölin deze spelling als hypercorrect voor ‘hwær’. ‘Hwær’ in de betekenis van ‘als’ levert geen zinnige tekst op.

72. Ik citeer de artikelen uit deel II naar RAG OA 309.

of dat oec niet en sij, so deelen sie die vrende vnder hen albij dien⁷³ dat sie euen hemelijck sint vnde sie kneen moegen.
Het is daarom verwonderlijk dat in §II.30 het zestiende landrecht nogmaals wordt aangehaald, maar nu met een voorbehoud:
So waer eine Erfenissee eruet is buijten de ses handen, der ein is vader noch moeder Broeder noch Suster kint noch kindes kind Soe sullen die Erfnissee boeren neuen vnde nichten so se lijke Sibbe sint allijke vele toe nemene, *vnde malck in sijn eigene aeft*.

Dit is inhoudelijk vrijwel identiek aan §II.23, maar de laatste zes woorden wijzen nu op hetzij terugval, hetzij kloving.
Dat de uitdrukking ‘elk in zijn kluff’ ook destijs dubbeltzinnig was, blijkt wel uit het feit dat de meermalen aangehalde turbe van 1469 nodig was om het zestiende landrecht uit te leggen. De getuigen, allen woonachtig in de rechstoeil Midwolda c.a., verklaarden daarin explicet ‘daaret landrecht ijs, vnd bij onsen tijden vor landrecht ijs geholden ijnt Oldampt, als enich arffnisse geualien ijs na den seitinden landrechte, vut ouer de ses handen also dat daer en si vader noch moder suster noch broder kint noch kindeskint so sollen de arffnissen ontfaen neuuen und nichten de daer alder sibbest to sijn, vnd dat elk ijn sijn schachte offte ijn sijnen egg, dat ijs de sibbeste vrunden van de vader sijdt des dodens menschens nemen dat vader goudt und de sibbeste vrunden van de moder sydt des dodens menschens nemen dat moder goudt so vallen de arffnisse na gelegenheit der sibben der slechte ijn de sibbeste handt’.

Een uitzondering op het zestiende landrecht *stricto sensu* is eveneens te vinden in de Keuren van Fiveglo en Oldambt⁷⁴ §21 in het geval van erfenis- sen van een kinder- en onderloze erfclater op halfbroers van vaders- en moederszijde. Hierbij wordt terugvalrecht toegepast; tenzij de herkomst van de goederen niet vastgesteld kan worden, in welk geval kloving plaatsvindt: twee derde valt aan de halfbroer van vaderszijde en één derde aan die van moederszijde. In tegenstelling tot wat Meijers stelt⁷⁵, wordt dit in de tekst van dit artikel niet explicet als Oldambster recht gekenmerkt. De bepaling heeft slechts betrekking op interterritoriale huwelijken. Bij deze bepaling gaat het om een erfenis die net buiten de zes handen valt.

73. Ms. ‘drien’.

74. F. XXI en in vele Middelnederduitsche afschriften (naar Codex Sickinge uitgegeven in Johnston, *Codex Hammervensis*, 545-554). We verwijzen steeds naar de artikelen in F. tenzij anders explicet aangegeven wordt dat de Middelnederduitsche vertaling bedoeld wordt.

75. Meijers, ‘Friese en Drentse erfrecht’, 63.

Een specifiek geval van een erfenis buiten de zes handen vinden we ten slotte in Oldambster landrecht §II.22: ooms en tantes delen een erfenis gelijklijk met oomzeggers bij hoofde, dus zonder terugval of kloving⁷⁶. Samenvattend zien wij dat uit deel II noch uit de Keuren van Fiveglo en Oldambt afgeleid kan worden dat in het Oldambt oudtijds terugvalrecht gold, behalve uit §II.30.

Datering en localisering van het Oldambster landrecht deel II

Voor de datering en localisering van het Oldambster landrecht deel II zijn de Keuren van Fiveglo en Oldambt van belang omdat deze op inhoudelijke gronden te localiseren zijn en bij benadering te dateren. De Keuren van Fiveglo en Oldambt zijn een interterritoriaal verbond, waarin enige regelingen van het erfrecht getroffen worden. Naar het erfrecht van Fiveglo wordt niet verwezen, maar wel naar dat ‘imma tha aldaompt’ (§18) en het equivalente ‘mentrawalda’ (§22).

Op grond van de hooge van het weergeld is een datering in de tweede helft van de dertiende eeuw waarschijnlijker⁷⁷. In de tekst wordt een *hauding* vermeld, reden waarom hij doorgaans een eeuw later gedateerd wordt⁷⁸. Dit is het gevolg van de aantoonbaar onjuiste opvatting over het ‘ontstaan’ van hoofdelingen, zoals die door Gosses destijs is geformuleerd en ondanks herhaalde weerlegging nog steeds veelvuldig ingang vindt⁷⁹. In dit verband volstaat het om te signaleren dat *capitales* reeds in de dertiende eeuw vermeld worden en dat het oorkondelijk verschijnen van de eerste *hoveling* en *hauding* in de tweede helft van de veertiende eeuw eenvoudig geweten kan worden aan het feit dat van vóór die tijd geen oorkonden in de volksstaal overgeleverd zijn. Ditzelfde geldt vanzelfsprekend ook voor andere Oudfriesse rechtsteksten als de Keuren van Fiveglo en Hunsingo en het Hunsingoeर overrecht⁸⁰.

Met de Keuren van Fiveglo en Oldambt zijn in het Oldambster landrecht enkele parallellen aanwijsbaar:

76. Het Vredewolder erfrecht geeft deze regel in §4b (Johnston, *Codex Hammervensis*, 383-384) met terugval, waarover hieronder meer.

77. Henstra, *Evolution*, 387.

78. Ibid., 391, noot 80. Zie voor andere schrijvers: Johnston, *Codex Hammervensis*, 547.

79. Zie o.a. Algra, *Zeventien keuren*.

80. Zie voor de datering van deze tekst: Smits, *Hunsingoeर overrecht*, 79, en Henstra, *Evolution*, 392.

<i>Deel II</i>	<i>KFO (Off.)</i>	<i>KFO (Mnd.)</i>
31	26	24
37	29	27
38	28	26

Deze artikelen worden in Deel III niet gevonden. Overigens vertoont §1.6 enige verwantschap met Keuren van Fivelgo en Oldambt §21, waaraan dit artikel mogelijk is ontleend.

De vraag rijst of de artikelen in het Oldambtster landrecht deel II aan de Keuren zijn ontleend of andersom. In §22 van de Keuren wordt gesteld dat kerfmerken in de niet beschreven gevallen vererven als in het Oldambt geoorloofd en mogelijk is. Indertoe zijn de bepalingen in de Keuren van Fivelgo en Oldambt inhoudelijk complementair aan de erf rechtelijke bepalingen in het Oldambtster landrecht deel II. Er is daarom reden om aan te nemen dat deze laatste tekst reeds bestond voordat de Keuren van Fivelgo en Oldambt opgesteld werden en — wij gingen er hierboven reeds van uit — betrekking heeft op het Oldambt. Desangettemin vermoed ik dat de parallelle artikelen

¶ 6131, 37 en 38 aan het Oldambster landrecht zijn toegevoegd. De artikelen wijken namelijk af van de artikelen daarvóór, omdat zij ook bepaalde uitzonderingen geven die niet met intestaatserfrecht en huwelijksgoederenrecht te maken hebben. De cesuur ligt direct na §1.30, het artikel dat, zoals hierboven vermeld, het bestaande landrecht enigszins gewijzigd heeft ald ten opzichte van §II.23 en het enige artikel in deel II dat zinspeelt op kloving of erterugvalrecht. Mede hierdoor neem ik aan dat §II.30 een latere toevoeging is. Een andere reden voor deze aanname komt hieronder nog ter sprake.

Op grond van dit alles vermoed ik dat de kern van het Oldambster landrecht deel II een erfrechte lijke tekst was die we kunnen dateren in de derde eeuw. De proloog bij deel II, door Koning uitgegeven in de geprotestantiseerde versie van Phebens, meldt dat de tekst uit het Oudfries is vertaald en de vertaling (of eigenlijk: de activiteit van het vertalen) kan in de vijftiende eeuw, in elk geval vóór 1471, gedateerd worden.

Tevens blijkt dat vóór de vijftiende eeuw in het Oldambt vermoedelijk

„het door Meijers veronderstelde ‘erfrecht van de wonden’ gold. Hierdoor wordt overigens Meijers’ niet in alle opzichten solide onderbouwde⁸¹ hypothese bevestigd dat het Oldambtster terugvalrecht buiten de zes handen pas later ingang gevonden heeft. Dit verklaart de noodzaak voor de turbe

van 1469. In 1571 werd het terugvalrechit in § 12 van de Costumen verwoerd en ook in het Oldambster landrecht van 1618 is het vastgelegd⁸².

Zoals Meijers zelf al constateerde, vinden we het door hem gesignaleerde 'erfrecht van de wonden' niet in alle woldstreken, maar nu het Oldambt afgaat, is de vraag wat er van zijn hypothese overblijft. In het Vredewolder erfrecht⁸³ blijkt bij nauwkeurige lezing het terugvalrecht slechts in drie gevallen te gelden: bij de verdeling van een erfenis tussen ooms en oomzeggers, oudooms en oudoomzeggers enz. binnen de derde kne, in het geval van tweede huwelijken en ten aanzien van uitvoedeelingen eveneens binnen de derde kne⁸⁴. Van een terugvalrecht dat algemeen en bij erfenissen op verre verwanten toegepast wordt, is dus geen sprake. Ook de situatie in

Westerwolde valt nog nader te onderzoeken: Meijers interpreteerde ook niet eclectisch. In §II.3 van het Westerwolder landrecht van 1470 wordt het terugvalrecht indertijd geformuleerd, maar in §II.11 staat in tegenspraak daarmee het adagium ‘het naaste bloed erft het goed’ zonder voorbehoud⁵⁵. Gemeen reden om ernstig te twijfelen aan het bestaan van Meijers’ ‘erfrecht van de wouden’.

Het Reiderlander erfrecht

In deel III, dat als een Reiderlander tekst is te beschouwen, komen slechts enkele teksten voor die inzicht geven in de vraag hoe in Reiderland erfenssen buiten de zes handen vereerd, maar deze zijn deels een stuk eindiger dan die in deel II. Het begin van deel III bestaat uit de tekst *Oui here-diantur*, waarmee ook deel II opengt, maar met een belangrijk verschil in S. 159.

Alle erfmissen sullen vallen in die sybbesten handt vt gesproken dre erfmissen in oldamp tnd reideriant dat in handt synes geslachtes De laastste twee, later toegevoegde, woorden wijzigen de algemene regel ingrijpend: ‘geslacht’ is hier bedoeld in de betekenis van ‘kluit’ en daardoor duidt de regel op terugvaartrecht of kloving⁸⁷. Overigens geven lang niet alle

S2. Zie voor het Oldambster terugvalrecht na 1618 Forsten, *Dissertatio*.

⁸³ Geciteerd naar de editie in Johnston, *Codex Hammervensis*, 381-387.
⁸⁴ Deze laatste twee gevallen vinden we ook in Nieuwe Vredewolder k.

son, Codex Hummerensis, 557-558).
85 *Quid Conduich von Hessenwylde*, 13, 15.

86. Gezienerd Daai PEr

'Geslacht' kan ook gebruikt worden om vervaardiging bij staak aan te geven. Cf. J.F. 50.7:

... en dan was er een heel leuke man te zien ... zo gezellig dat ik daarbij moest blijven, omdat ik niet meer terug kon.

handschriften deze uitbreidig. De toevoeging ‘in Oldampt vnd Reiderlant’ wijst erop dat de tekst in elk geval niet als geheel tot de archetypus hoort, aangezien deel III oorspronkelijk opgesteld zal zijn als enkel Reiderlander tekst. Enduidiger is de aanpassing van het zestiende landrecht in §III.6.⁸⁸

Ifem Soe leztemen In den sesteynden landt rechte waer ene arfnisse ghevalen sijnt wt ouer desse ses handen soe datter gijn vader is noch moeder, broder noch suster kijnt noch kijndes kijnt So sullen de arfnissen ontfangen Neuen ende Nijchten ende daer allijke hemelick toe sijnt de sullen allyke vole borenen elck nae sijner clufft.

RAG Fran.3 (en andere handschriften uit groep C) voegt hieraan als glosses toe: ‘dat ys nae sybraelis syns geslechtes’, waarmee de dubbelzinnigheid nog niet weggenomen wordt. Deze verdwijnt echter met §17.⁸⁹

Als daer eyn erfnisse es geuallem up never und nichtenn so sullen de vaders frunden hebben de twe erfnissen end de moders frunde de trimmene also tho verstaenn dat des vaders frunden de ij penningien end de moders frunden den darden per/inck nemen meer eigen iewelick yn syner cluffi na gelegenheit der sybbe tael nemen de sisters so vele als de broders

Hier is dus expliciet sprake van kloving in twee delen voor de verwant van vaderszijde en één deel voor die van moederszijde.

De tekst van het erf recht van Reiderland geeft verder geen aanleiding tot veel discussie na het hierboven gegeven overzicht van de overgeleverde handschriften. De proloog meldt dat ‘Hec scripta sunt per decem electos in terra Reidensi in communi ceto Palle’, opgesteld door tien verkozenen in Reiderland tijdens een volksvergadering bij het klooster Palmar. Deze ‘electi’ zullen een ad-hoccommissie van wijze mannen gevormd hebben, wellicht twee uit elk vijfde deel. In de teksten uit groep B staat deze proloog boven deel III. Toen dit deel opgenomen werd in het landrecht van 1471 (groep C), ontstond in de handschriften verwarring over de precieze plaats PE 20 geeft nog expliciet ‘*Sequentia* hec sunt ...’, maar in latere afschriften wordt deze proloog van deel III als epiloog van deel II opgevat en zo is hij ook door Koning gedrukt. Nog groter is de verwarring geworden doordat in plaats van het jaartal 1427 ook 1327 en 1371 voorkomen.

Feith, Koning en De Blécourt kwamen elk tot heel andere conclusies ten aanzien van de datering van de laatste twee delen van het Oldambster landrecht dan ik. Volgens Feith is alleen deel I het officiële landrecht van 1471

en zijn daaraan later door kopisten deel II, een private vertaling van een tekst uit 1327, en deel III toegevoegd. Deel III is het resultaat van afschrijvers die deel II hebben herordend, aangevuld en verkort. De tekst ‘Confirmata 1471’ in de epiloog van deel II is volgens Feith derhalve foutief⁹⁰. Koning ziet deze epiloog als een proloog van deel III, een vertaling uit 1427 van een verloren gegaan landrecht uit 1375 of eventueel 1327. Deel II vorunt volgens hem een appendix op deel I en deze twee delen zijn gezamenlijk in 1471 vastgesteld⁹¹. De Blécourt neemt ten slotte aan dat deel II uit de veertiende eeuw ‘en niet te ver in deze eeuw’ dateert en dat deel III oorspronkelijk in het Oudfries is opgesteld in 1327⁹². Na het voorgaande is er geen reden om aan het in de epiloog van deel II meegedeelde te twijfelen en dit op deel III te betrekken: dit deel is — wij duidden het in het voorgaande al zo aan — het in 1427 opgestelde erf recht van Reiderland. In het licht van de inleiding gegeven geschiedenis van het gebied is dit een passende periode. Juist in de jaren voor 1434 leefde de zelfstandigheid van Reiderland als geheel nog even op. In of kort na 1471 zal dit gedeelte aan het vermoedelijk 13de-euwse uit het Oudfries vertaalde Oldambster erf recht (deel II) zijn toegevoegd, voorafgegaan door de in 1471 samengestelde aanvullende artikelen (deel I).

Na deze opmerkingen over de materiële achtergrond van het Oldambster landrecht, kunnen we ons nu wenden naar de bronnen van de teksten.

Verhouding tot andere Oudfriese erf rechtelijke teksten

De overlevering van de Oudfriese erf rechtelijke teksten is bijzonder ingewikkeld. De samenstellers van de verschillende rechtsteksten hebben dikwijls gebruikgemaakt van brokjes erf rechtelijke tekst die in de oudste handschriften los overgeleverd zijn.

De volgende tabel geeft parallelle verschillende andere teksten, zonder volledigheid te pretenderen. Van links naar rechts zijn dit:

LO F:	Landrecht	het tweede deel van het Oldambster landrecht (ed. Koning en Feith, <i>Lantrech</i>)
LO II:	Landrecht	het derde deel van het Oldambster landrecht (ed. Koning en Feith, <i>Lantrech</i>)
LO III:	Landrecht	het derde deel van het Oldambster landrecht (ed. Koning en Feith, <i>Lantrech</i>)

90. Koning en Feith, *Lantrech*, 157-164.

91. Koning en Feith, *Lantrech*, 164-168.

92. De Blécourt, *Oldambt*, 58.

88. Geciteerd naar RAG OA 61.

89. Geciteerd naar PE 20.

		b)			
13	17	14			
14	14	35			IX.52
15	15	12			72
16	16	18			117
17	18	(c) 17		(a) 5	
	19				37b
20		9-11			
21					
	22	5-6	(a) 1	2	35-36
	23	(6)	13		(7b)
	24	32	8	2d	15a, 26a
	25	31	7c, 23	2c	7
					45b
	26	34	12,	3a	6c
			(b) 7d		45a
	27	31 ^{1/2}			
	28	26			
	29	23			
	30	6	13		
					7b
					X.13
					15
					99

LLE: 'Langewolder' erfrecht (ed. Johnston, *Codex Hummercensis*)
HE: 'Erfrecht van Humsterland' (ed. Johnston, *Codex Hummercensis*)

mercensis) *Festalae* et *Hunsingo* (ed. Riehthofen. *Rechtsquelle-*

Erechtfelde van Fivelgo en Hunsingo (ca. 1150-1175)

F: Sjölin, 'Fivelgoer' Handschrift
len)

H2: Hoekstra, *Hunsinger codex*

[F 50: Gerbenzon, *Jurisprudentia Frisica*, cap. 50]

E1: Sinema Eerste Emssinger handschrift

El.: Sipmè; ZC.; JSC. Amsterdam. 1852
Fa.: Eijkkema Tweede Em. singer handschrift

E2: Fokkella, I. Weege Lmstige, hantse...
E3: Fokkella, I. Dand Enninian handeschrift

E3 Fokkema, *Derde Emissie handelsvrije*

Buma, *Brokmer Rechtshandschriften*
B: De eerste tekst en de laatste zeven teksten zijn Oudfries, de overige zijn slechts in het Middelnederduits opgesteld c.q. overgeleverd. Het in deel III opgenomen artikel II.27 duiden we hier aan met §31bis.

LO	LO	LO	LE	HE	FHE	FXX	H2	JF	E1	E2	E3	V	B
F	H	H					VII	50	VII				
1a	1	1	20a		23a		169		1	IV.1			
1b	2	2	20b		23b		170		2	IV.2			
2	3	4	20d		23d		171		4.5	IV.4.5	17a		
3	4	3	20c		23c.	9	172		3	IV.3			
				(18)									
4 ^{a)}	5	7	1				1a		4.2a				
5	6	8	2			8	1b		4.2b				
6	7	9	3			9	1c		43				
7	8	10	(a) 4		(a) 10	(a) 1d			(a) 44,				
					(b) 2e				(b) 38				
8	9		7a				6a						
9	10		13										
10	11		20										
11	12		5, 11		(a) (5a),	(a) (1a),							
12	13		(b) (5a-b),		(b) (2a),	(a) (2a),							
									(b) (6a-b)				

Daarnaast vinden we verwantschap tussen § 22 en Vredewolder en recht § 40 en tussen §§ 3 en 26b en Nieuwe Vredewolder keuren § 10 (beide teksten ed. Johnston, *Codex Hammervensis*).

Het Fivegöör erfrecht

In het voorgaande overzicht is niet het zogenoemde Fivegöör erfrecht⁹⁴ opgenomen, ondanks dat deze tekst al anderhalf eeuw regelmatig optreedt in studies over het Oudfriese erfrecht. Dit behoeft enige uitleg. Verschillende geleerden, als Richthofen, Tägert en Agra⁹⁵, zagen in het 'Langewolder' erfrecht een uitbreiding van dat van Fivegö, maar Johnston heeft overtuigend aangevoond dat de relatie andersom ligt⁹⁶. De reden voor en de

Het riviergoer erfrecht

In het voorgaande overzicht is niet het zogenaamde Fivegoërferecht¹ opgenomen, ondanks dat deze tekst al anderhalve eeuw regelmatig optrad in studies over het Oudfriese erfecht. Dit behoeft enige uitleg. Verschillende geleerden, als Richthofen, Tägert en Algra², zagen in het 'Langewolder' erferecht een uitbreiding van dat van Fivego, maar Johnston heeft overtuigend aangevoond dat de relatie andersom ligt³. De reden voor en de

⁹⁴ Riehthofen, *Rechtsquellen*, 304-305.

95. Riekhofen, *Rechtsquellen*, 304; Tägert, *Familienrechte*, 95; Algra, *Zeveniten keuren*, 303. Laatsigenoende baseert zich mede op Meijers, 'Friese en Drents-Groninger

erf recht', 54, die meldt dat het Erfrecht-fragment zoals dat gevonden wordt in het 'zogenaamde Fivelgoer Landrecht' de zuiverste tekst geeft. Meijers doelt hier echter op het handschrift F en niet op de tekst van het Fivelgoer erfrecht.

8
८

datering van de bewerking van het ‘Langewolder’ tot het Fivelgoër erfrecht geeft hij niet. Het antwoord op die vragen is zo ‘kinderlijk eenvoudig’, dat het verbaasing wekt dat niemand haar ooit gevonden heeft. Bezien we de overerving van de tekst van het ‘Langewolder’ erfrecht, dan blijkt dat dit in de handschriften dikwijls voorafgegaan worden door het Erfrecht van Fivelgo en Hunsingo.⁹⁷ Bij het Fivelgoër erfrecht is dit zelfs altijd het geval.⁹⁸ Uit een synoptisch overzicht van de artikelen van het ‘Langewolder’ erfrecht blijkt dat ten opzichte van deze tekst het Erfrecht van Fivelgo en Hunsingo en het Fivelgoër erfrecht praktisch complementair zijn:

<i>‘Langewolder’ erfrecht</i>	<i>Erfrecht van Fivelgo en Hunsingo</i>	<i>Fivelgoër erfrecht</i>
1	—	1
2-4	8-10 (2-4)	—
5	—	—
6	14	—
7	—	13-14
8	26	—
9	(15)	—
10	24	—
11	(19)	—
12	—	2
13	(14)	—
14	22	—
15	—	3
16	21	4
17-19	—	5-7
20	23	—
21	—	8
22	20	—
23-28	—	9-12, 16, 15
29	25	—

De artikelen tussen haakjes vertonen materieel overeenkomst met de betreffende artikelen van het ‘Langewolder’ erfrecht.

Meijers, Tägert en De Blecourt signaleren een tegenspraak tussen §6 en §17 van het ‘Langewolder’ erfrecht.⁹⁹ Uit de editie van Johnston blijkt echter dat deze terug te voeren is op de zeer veelvuldig in Middelnederduits teksten voorkomende verkeerde vertaling van *fetria en modria als olde vader en olde moder*. De geconstateerde tegenspanning valt zo geheel weg en daarmee het argument om het ‘Langewolder’ erfrecht als een inconsistente bewerking van het Fivelgoër erfrecht aan te merken.

De evidentie conclusie van dit alles — ‘kinderlijk eenvoudig’ zodra men de tekst in samenhang met het Erfrecht van Fivelgo en Hunsingo beschouwt — is dat een kopiist een moederhandschrift hanteerde met het Erfrecht van Fivelgo en Hunsingo, gevolgd door het ‘Langewolder’ erfrecht en onderkende dat een groot aantal artikelen dubbel was. Vervolgens bewerkte hij deze laatste tekst door de dubbele artikelen weg te laten, waarbij hij de volgorde grotendeels intact liet. Slechts §16 bleef als dubbel artikel staan. Deze bewerking is vermoedelijk te dateren in de late vijftiende eeuw, wellicht nog zelfs in het begin van de zestiende eeuw. Daarmee heeft het zogenaamde Fivelgoër erfrecht voorgoed afgedaan als zelfstandige rechtstekst. Het is niets meer dan het werk van een kopist met meer juridisch benul dan schrijflust.

De onderlinge verhouding tussen de bronnen van het Oldambster landrecht

Op grond van het overzicht van de verschillende handschriften kunnen we concluderen dat in de Middelnederduits archetypus van deel II de volgorde van de artikelen zal luiden: §§II.1-13, 17, 14-16, 18-38, Cost. 21, I.39-67, waarvan §§30 en volgende ten opzichte van een eerdere versie zijn toegevoegd. De archetypus van deel III zal hebben bestaan uit §§II.1-14, 16, 15, 17-30, II.27, III.32-39, I.34. Vooral ten aanzien van deel III geven we deze reconstructie met de nodige voorzichtigheid: of §§§29 (het driebroederraadsel) en 32 al deel uitmaakten van de oertekst is op grond van het stermera nog niet duidelijk. Het is verder niet uitgesloten dat §§III.38, 39 en I.34 niet tot de oertekst van 1427 behoorden, daar dit de enige drie niet-erfrechteelijke artikelen van deze tekst zijn.

97. Aan de door Johnston genoemde handschriften kunnen nog worden toegevoegd KBH 76 H 40 en Rijksarchief Drenthe, Coll. Gratama, inv.nr. 100, beide behorend tot groep A.2.b (Johnston, *Codex Hammencensis*, §26).

98. De tien handschriften worden genoemd in Johnston, ‘Fivelgoërfrechtf’, 66-67.

99. Meijers, ‘Germanische Zählung’, 24, noot 1; Tägert, *Familienrechte*, 95; De Blecourt, *Bevijstuiken*, 79, noot 3.

Om de lezer te beschermen is tot nu toe uitgegaan van de fictie dat de delen II en III zelfstandige en onafhankelijke teksten zijn. Dat is niet zo. Twee derde van de artikelen in deel III kennen parallellezen met deel II. Tot en met §30 zijn die reeds opgenomen in de hierboven gegeven tabel met parallellezen. Na §30 vinden we nog slechts vier parallelle artikelen.

	Deel II	Deel III
	35	25
	39	30
	53	21
	54	16

Het zal de lezer inmiddels niet meer verbazen dat de artikelen in deel III niet eenvoudig ontleend zijn aan het oudere deel II maar dat de verhouding ingewikkelder ligt. Omdat ik mij hier beperk tot het onderzoek naar de Oudfriese artikelen, besteed ik geen aandacht aan de relatie tussen de delen II en III als geheel, maar geef slechts een paar voorbeelden die de complexiteit aantonen en die voldoende zijn voor het trekken van enige conclusies.

Qui hereditantur

Zowel deel II als deel III van het Oldambster landrecht vangen aan met het hierboven reeds genoemde fragment *Qui hereditantur*. Doordat deze tekst in verschillende Oudfriese rechshandschriften is overgeleverd, zijn de beide versies goed te vergelijken. Het blijkt dat de tekst in Oldambster landrecht deel II nauw aansluit op de tekst in H, terwijl deel III meer verwantschap met de Emsinger versie vertoont. Uit de tabel met parallelle artikelen kunnen dat reeds vermoeden: als enige hebben de Oldambster versie en het handschrift H dezelfde volgorde van de artikelen. Vooral in de artikelen §II.3 en §III.4 is het verschil in herkomst duidelijk. In §II.3 lezen wij ‘Jeftha hijra brotere nouweth ne lywath’, overeenkomstig de tekst in H, waar de andere versies inclusief §III.4 een veel uitgebreider lezing hebben ‘Jeftha susterla libbet and thi brother nawit, heth thi brother kindar ereijn, thet hia inna thredda sia kemen se’ (geciteerd naar E2). Aan het slot van dit artikel hebben bijna alle versies behalve H en §II.3 nog ‘thet hia libbane se’ (evenens naar E2). Opvallend is verder dat in §II.2 nog de tekst ‘soe soll se all so vele van der olderaders erfmissie nemeri’ (geciteerd naar RAG q6) heeft.

die overal ontbreekt behalve in de Middelnederduitse Emsinger versies¹⁰⁰. Vergelijking met F is bij deze artikelen niet goed mogelijk, daar het fragment *Qui hereditantur* in dat handschrift niet voorkomt. Slechts §II.4 vinden we in F XX.9 terug, maar de verschillen tussen de verschillende handschriften zijn ten aanzien van dit artikel te klein om uitspraken over de filiatie te doen.

Fon lawm

Er zijn verschillende parallellen van artikelen van het Oldambster landrecht aanwijsbaar met de tekst *Fon lawm* zoals die in het ‘Fivelinger’ handschrift gevonden wordt. Die tekst telt in totaal 15 artikelen, waarvan de laatste twee ontleend zijn aan de Saksenspiegel resp. het Rudolfisboek. Dit moeten in elk geval latere, vermoedelijk vijftiende-eeuwse aanvullingen zijn¹⁰¹. Van de tekst *Fon lawm* kennen §§I.2-, 5-9 en 11 parallellen in het Oldambster landrecht deel II. Johnston vermoedt dat §§10-12 latere uitbreidingen van de oudste kern vormen¹⁰². Van deze artikelen vinden we in Oldambster landrecht deel II alleen een parallel met §11. Conclusies ten aanzien van de samenhang tussen *Fon lawm* in F en de parallelle artikelen in andere bronnen durf ik nog niet te trekken, maar ik vermoed dat ook de combinatie en volgorde van de eerste 9 artikelen pas vrij laat tot stand gekomen is. Nader onderzoek van al het erfrechtelijk materiaal in de verschillende bronnen zou uitsluitsel kunnen bieden, waarbij mijns inziens de artikelen in de Jurisprudentia Frisica bijzondere aandacht verdienen¹⁰³. Binnen het bestek van dit artikel volstaat de constatering dat de parallellen met *Fon lawm* alle gevonden worden in §II.3-26, wat de eerder gesignaleerde cesuur rond §II.30 bevestigt. De grote overeenkomst met *Fon lawm* bevestigt het vermoeden dat de eerste helft van deel II aansluit bij een ‘Fivelinger’ traditie.

Verschillen tussen de delen II en III maken aannemelijk dat de parallelle artikelen van deze delen een verschillende herkomst hebben. In §II.5 lezen we ‘aldaeres’ en ‘olders’ in de Oudfriese, resp. Middelnederduitse tekst, terwijl alle andere versies, inclusief §III.7, hier van grootouders spreken. In §II.6 hebben deze Oldambster teksten ‘thy other’, waar de andere versies ‘thi other brother’ (geciteerd naar F) lezen. Verder ontbreekt in §II.8 de pas-

100. Wicht, *Ostfriesische Land-Recht*, 414; Borchling, *Niederdeutsche Rechtsquellen*, 116.

101. Johnston, *Codex Hammereinsis*, 193.

102. F XX.10-12 komen overigens overeen met JF 50.37-38.

103. Men zie de tabel in Gerbenzon, ‘Aantekeningen’, 343.

sage 'liwath thi broder nou' (F), die in alle andere parallelten en in §III.10 wel gevonden wordt. Voor de volledigheid zij hier vermeld dat van *Fon laum* geen overeenkomende artikelen in Hunsingoërs en Emsinger handschriften zijn gevonden waarmee nader bepaald zou kunnen worden tot welke kopiistentradities de delen II en III behoren.

Het zestiende landrecht

Niet voor niets zijn hierboven de versies van het zestiende landrecht in de delen II en III in extenso geciteerd. De onderlinge verschillen zijn opvallend en nodigen uit om de teksten uitgebreider te vergelijken met het zestiende landrecht in de verschillende Oudfriese en Middelnederduitsche handschriften.¹⁰⁴ Het zal blijken dat de teksten onafhankelijk van elkaar ontleend zijn aan verschillende handschriftelijke tradities aan weerszijden van de Eems. §II.23, dat volgens onze reconstructie deel uitmaakt van de oudste, dertiende-eeuwse kern van het Oldambtster landrecht, komt niet met geen van de versies nauwkeurig overeen, maar stuit het meest aan bij F. Afwijkingen vinden we in de volgende zinsdelen:

- 'So we dan to buijten die ses handen aldersibbe sij die neme die erf-nisse, of dat oekc nijet en sij' ontbreekt geheel in F. In E, H, R, NR, Dr en J treffen we deze passage wel min of meer aan: 'thi ther sibbest se sa nime hi tha laua. Jef that ni se' (geciteerd naar H). De superlatief 'alder-sibbeste' vinden we vergelijkbaar in R als 'allera swesost' en in NR als 'aller hemelkest'.
- 'So deelen sie die vrende vnder hen' vinden we alleen woordelijk terug in R. In F missen de woorden 'vnder hen', die we wel vinden in E, H, NR en R, E en H geven echter in plaats van 'vrende' 'tha neua and tha nifta' (H), terwijl NR daarvoor 'lude' leest.
- 'albij dien dat sie euen hemeljick sint' luidt in F 'al be like ther ha ewen swes se'. 'swes' treffen we met de glossie 'dat is sibbe vnde like na' (LE) zowel in LE als in EA aan; in R, E, NE, H en Dr staat in plaats van 'swes' 'sib' of 'sibbe'. NR geeft 'hemelick' met als glossie 'offt sibbe'. Dat de afwijkingen ten opzichte van F in andere handschriften wel 'voorkomen, duidt erop dat §II.23 terug gaat op een vroege *Vorlage* van F, met enkele passages die in F niet of anders overgeleverd zijn.

Eerder citeerden we ook §II.20 en §III.6 uit twee verschillende handschriften (RAG OA 61 en RAG OA 309). Vergelijken we deze versies van het zestiende landrecht, dan is de overeenkomst zeer duidelijk, zozeer dat we er niet aan hoeven te twijfelen dat zij uit één Middelnederduitsche vertaling voortkomen. Geen enkele versie van het zestiende landrecht in een ander bron komtwoordelijk overeen met deze artikelen. De meeste verwantschap is er met NE, terwijl afwijkende lezingen meestal in andere Emsinger teksten gevonden worden:

- Na 'alsoe datter' (§III.6) staat niet direct de claus 'niet en is', maar komt het werkwoord pas na 'vader'. In andere versies van Oldambtster landrecht deel III mist het werkwoord zelfs geheel. In NE staat als enige na de opsomming van de zes handen 'en is'. Blijkbaar gaat deze versie terug op een lezing waarin het werkwoord ontbrak en is dit in NE later achter de opsomming toegevoegd. Een kopist merkt na een zo lang naamwoordelijk deel van het gezegde in een bijzin niet zo snel dat de zin een anakolet is. Ook in de Middelnederduitsche Emsinger tekst in het Oostfriese landrecht mist het werkwoord!
- In NE staat wel de tekst 'dan so syndt dat vnuwena lawa dat is vnuwisse erf-nisse', die ontbreekt in §III.6. Het is denkbaar dat de *Vorlage* van deze passage, zonder de glosses, door een kopist is weggeleggen omdat de betekenis hem onduidelijk was.
- 'so sullen die arffnisse ontfangen neuen ende nijchten' (§III.6) luidt in NE 'so delen de vrende de seue erf-nisse'. In E (en H) staat dit als 'sa dele theith neua and nifta friendlike vnder him'.
- 'daer allijke hemelick toe sijnt' (§III.6) vinden we in NE als 'ghelijck nae der sibbe als se moghen bekennen', terwijl E 'ief se euen sibbe se' geeft. De uitgave van Wicht geeft hier: '[So soelen de Frinden] allyke hemelick tho den Guederen wesen'.
- 'de sullen allijke vole boren' (§III.6) mist in alle parallele versies, behalve in NR: 'Synt se derne allike hemelick offt sibbe, so schullen se to like dele antasten' en in R 'tuin fir on to fande mith iuin sibba hondon'.
- Het slot 'eick nae sijn clufft' (§III.6) vinden we nergens anders. Hoewel er diverse verschillen met de individuele Emsinger teksten aan wijzen zijn, is aannemelijk dat de tekst van §III.6 en §II.30 ontleend is aan een versie uit deze groep, en wel dichtbij NE. In tegenstelling tot NE wordt het zestiende landrecht in de andere Emsinger versies als het vijftiende aangeduid¹⁰⁵. Dat de Rüstringer handschriften ten aanzien van de teksten een

104. We verwijzen naar de groepindeling en de siglen, zoals gedefinieerd in Agra, *Zeveniten keuren*, 35-38. Het 'Langewoldser' erfecht §I.3 wordt geciteerd naar de editie van Johnston met het sigle LE. Ik vergeleek R, NR, E, NE, F, H, LE, EA, Dr, J en de uitgave van het Oostfriese landrecht in Wicht, *Officieelste Land-Recht*, 207.

105. Cf. Johnston, *Codex Hammerschmidii*, 533.

aanvulling bieden, is niet verwonderlijk, gezien het gecontamineerde karakter van die versies.

Uit deze vergelijkingen maak ik op dat §II.6 en §II.30 een vrij late afsluiting uit de stam van Ensinger teksten is. Mede op grond van de conclusies eerder in dit artikel vermoed ik dat het zestiende landrecht in deze vorm in 1427 in het Reiderlander erfrecht is opgenomen en pas daarna aan het Oldambster landrecht deel II is toegevoegd, omdat de inhoud in overeenstemming was met het inmiddels vigerende terugvalrecht aldaar. Dat bij §II.30 een cesuur ligt en dat de volgende artikelen latere toevoegingen zijn, wordt bevestigd door de tabel met parallelle tussen deel II en III: van de 27 artikelen na §II.30 vinden we slechts vier artikelen in deel III, terwijl van de eerste dertig artikelen slechts zes geen parallel in deel III hebben. De cesuur wordt versterkt door het hierboven geconstateerde feit dat §II.26 het laatste artikel is dat aansluit op een artikel van *Fon lawm*.

Het hoeft ons overigens niet te verwonderen dat we geen nauw verwante Ensinger tekst gevonden hebben: onze kennis over de Ommelander overleving van rechsteksten is nu eennaaal veel groter door het grote aantal rechtshandschriften. De vorming van het graafschap Oost-Friesland en de tostandkoming van het Oostfriese landrecht heeft ervoor gezorgd dat in dat gebied geen omvangrijke kopistenpraktijk ontstond. Pluriforme rechtsop-tekeningen gedijen slecht in een landsheerlijke omgeving.

§II.23 vertoont weliswaar veel overeenkomst met de tekst in F, maar de afwijkingen zijn in andere groepen terug te vinden. Dit maakt dit artikel zeer interessant, omdat het informatie biedt over de oudere versies van het zestiende landrecht. In het kader van ons onderzoek volstaat de conclusie dat dit aannemelijk maakt dat het artikel op een vroegere versie van het zestiende landrecht teruggaat, dat het een vroege datering van het Oldambster landrecht niet in de weg staat en dat de delen II en III uit verschillende Oudfriese bronnen putten.

Het zestiende landrecht in LE en EA stamt overigens duidelijk af van dezelfde Middelnederlandse vertaling en daaruit blijkt dat §13 dus pas deel uitmaakte van het ‘Langewolder’ erfrecht ná de vertaling uit het Oudfries. Johnston concludeert dat §§15-17 uit een andere bron aan deze tekst zijn toegevoegd¹⁰⁶ en ook dat wijst erop dat het ‘Langewolder’ erfrecht inderdaad in verschillende stadia tot stand is gekomen.

Overigens gaat §II.21 terug op het zesde landrecht en komt daarbij vrijwel woordeelijk overeen met de lezing in F. Dit landrecht kent slechts weinig

verschillen tussen de verschillende groepen, wat verklaart waarom §II.21 minder afwijkt van de tekst in F dan §II.23: F benadert in dit geval de archetypus beter. Ten slotte is §II.50 gebaseerd op de zevende keur, maar de wijze waarop hier het *ius de non evocando* wordt geformuleerd, wijkt zo sterk af van de oorspronkelijke teksten dat niet te bepalen is uit welke traditie de lezing voortkomt. Een relatie tot de tekst in F behoort echter tot de mogelijkheden.

De Oudfriese artikelen §II.1-18

Verschillende van de afwijkende lezingen van *Qui hereditantur* en *Fon lawm* in deel III vinden we in één handschrift ook in deel II terug: RAG q6. In dit handschrift (of een *Vorlage*) heeft de kopiist de vaak iets uitgebreider lezing van deel III gesteld in plaats van de parallelle artikel in deel II. Is het toeval dat in dit handschrift een latere eigenaar de behoeft voelde om de Oudfriese artikelen bij te schrijven? Of deed hij dit juist omdat de lezing van de artikelen afwekt van die welke hij in het oude, Oudfriese handschrift tegenkwam? Het is wel opvallend dat hij stopte bij §18. Men kan vermoeden dat de Oudfriese tekst niet verder ging, dan dat artikel, vooral omdat na §II.19 de parallelle met deel III na een vijftal artikelen stoppen. Bovendien is §19 inhoudelijk een overbodige verdubbeling ten opzichte van §18. Het feit dat de parallelle met *Fon lawm* tot §II.26 voortgezet worden, doen echter vermoeden dat dit niet het geval was. Het is mogelijk dat Wyncken de overige artikelen niet afschreef omdat hij geen verschillen meer aantrof tussen zijn Oudfriese *Vorlage* en de artikelen in RAG q6. Dat de contaminatie bij §II.18 stopt, is immers te verklaaren door het feit dat er tot §II.23 geen parallelle artikelen met deel III meer gevonden worden. Wyncken — zo zagen we in de biografische schets — was een Ommelander redger van Emder afkomst, maar tevens met voorouders in het Klei-Oldambt en Reiderland. Daarnaast blijkt hij juridisch, en wellicht rechts-historisch, geïnteresseerd te zijn: hij las en gebruikte zijn rechtshandschrift. In dat licht past de veronderstelde handelwijze, namelijk toewoeging van de Oudfriese artikelen ter emendatie van een corrupte tekst.

Conclusie

Het Oldambtster landrecht deel II is een waarschijnlijk uit de dertiende eeuw stammende Oudfriese rechstekst, die is opgesteld voor en/of in het Oldambt en vermoedelijk oorspronkelijk bestond uit de eerste 26 à 29 artikelen van de latere, uitgebreide tekst. In de eerste helft van de zestiende

106. Johnston, *Codex Hammervensti*, 196.

eeuw werden de eerste achttien Oudfriese artikelen door mr. Haro Wyncken in een Middelnederduits handschrift toegevoegd, waardoor het leeuwendel van de Oudfriese tekst bewaard is gebleven. De betreffende rechtstekst is samengesteld uit artikelen die aansluiten op die in de handschriften H en F. Vermoedelijk gaan zij dus op een Ommelander traditie terug. Daarentegen zijn de artikelen van deel III, een in 1427 opgestelde erfrechtelijke tekst voor het gehele Reiderland, tenminste gedeeltelijk ontleend aan een Emssinger traditie, maar vermoedelijk tevens voor een deel aan artikelen uit deel II, gezien het grote aantal parallellen (dit is niet verder onderzocht). In de vijftiende eeuw werd de tekst van deel II uitgebreid met tenminste één artikel dat ontleend werd aan deel III. In 1471 werden de drie delen samengevoegd tot één landrecht, geldend voor het Oldambt en het Utsdaer vijfdeel van Reiderland.

Bij de editie van de tekst

Hieronder volgt een diplomatische editie van de Oudfriese tekst. De verschillende artikelen zijn steeds door Haro Wyncken toegevoegd vooraan aan de parallelle Middelnederduitsse teksten, die in een andere hand gesteld zijn. Waar de beschikbare ruimte niet voldoende was, werd de Oudfriese tekst onder het betreffende artikel voortgezet, voorzien van verwijzing met behulp van een renvoorteeken. In twee gevallen, namelijk bij de twee artikelen op pag. 27, zijn de Oudfriese versies na de Middelnederduitsse vertaling geplaatst, waarnaar met behulp van renvoorteekens verwezen is. Belangrijk is dat Haro Wyncken bij de Middelnederduitsse vertaling een Romeins cijfer aanbracht, dat hieronder bij het Oudfriese artikel is geplaatst. Zoals hierboven betoogd is, zal dit overeenkomen met de volgorde waarin Wyncken de artikelen in zijn *Vorlage* aantrof.

Met cursief zijn de opgeloste afkortingen aangegeven, met klein kapitaal de engszins geblankeerde letters. Voor het onderscheid tussen y en ij is gekeken naar de vorm van de letters en niet naar het m.i. dubieuze punterium.

De Middelnederduitsse vertaling is hieronder niet opgenomen; dat zou slechts zin hebben als zij nauw verwant zou zijn aan de Oudfriese artikelen en dat is bij dit handschrift niet het geval.

Tekst

[p. 20]
I t het¹⁰⁷ aeghen alle lauwa antha sibbeste hoendt thij hwerwane,
II behalwa tryna lauwa. Tha foerma hwersa
een mon oerliweth syn kint, and synes kindes kynt, and foert
syn kint, sa aecht syn treddde zya yeftha fyarda syna lauwa
thy nymane, tha lykerawisj, and syn ayne suene.

[p. 20]
I THA other hwersa ena vrouwa vt ebodelet is, and iut¹⁰⁸ nouweth
ne beriucht, sae aecht guet, yn thij hwerwane, al dat hijth
fon ne kemen is. Jefta hijra brothere nouwet ne lywah, sa agen
hijra brothere bern, thith guet the delane, an tha susterna
thijth nouwiyth thij nijmane.

[p. 21]
II THET treddha hwersa ma ene horringe ena hoernung ie-
wa¹¹⁰ sa standat tha lawa bijnna tha thredda zija, yefthe
the treddha hitth nouweth ne beiuth, sa aeghet tha lawa
the hwerwane ontha hondt, ther se fone kemen sendt
andt nouwet, an tha sibbeste hondt beriucht.

[p. 22]
III THET lestma in da riuchta aldaeres lawa, Oemes¹¹¹ lawa
an tredzija lauwa, tha aechtma tha haldene mijt twaluwa
wijt ethum

[p. 22]
V THET sijnt aelderes lauwa, hwersa en mon thwena sune
tijucht, and thy other bern tyucht, and¹¹² that bern en other,
sa thij mon steret ther se fome kemen sendt, sa queth that
beren, mijnes federes alda feder, and thij other queth feder

^{107.} *ther*: l. *ther*. De eerste *t* is klein geschreven, als reclamant.
^{108.} Doorgaand *behaluen*?
^{109.} *int*: l. *hiut*.
^{110.} *iowa ieftha* (homoioties?).
^{111.} *Oemes*: l. *emes*.
^{112.} *andt*: de *a* is onduidelijk; de kopist schreef daarom deze letter boven nogmaals.

sa is thet kijnt also scheldich tho tha lauwa, sa thij sun
ad¹¹³ ijs hijth ferrat vnberen, so ijs hijth to tha fijarda kemen sa
nether thij fremadt vppa therne otheerne nouweth lewa.

[p. 23] VII THET send Omes¹¹⁴ lauwa hwertsa en mon stereth, and
he hebbes brothere beern, end susterma beern. So send
ther susterne beern, al sa skeldich tho tha lauwum sa
ther brothers beern.

[p. 24] VII THET sendt thredzia lauwa hwertsa brothere
sent, end hijra susterna vijbodelath, and de thij
other bern tijucht and that bern en other, sa is that bern tho
tha treddia kemen, also thij suster stereth, sa aghen the niffateli-
line al sa fulle¹¹⁵inda hijra federes fetha lauwum sa thij brother
and hedese erie suster, sa vrifenge des brotheres beerns bern
des dada suster, and ned se gueit a fremade flette wonnen¹¹⁵
sa feeth thij suster also fijr antha lauwa so thij brother
there suster beren, also fijr sa brotheres bern. And het
hijut betheijn, and fon tha heerte¹¹⁶ fremedat se sa feeth thij
suster antha lauwa wijth thene brother

[p. 24] VIII thij¹¹⁷ brother vrfeeth tha suster inda lauwum feder anda
moeder brother and susteren others nouweth

[p. 25] IX h Ebbet¹¹⁸ ther huesen thrija brotheren, and een ther fan ly-
wath, and tha thwa hebbeth bern theen, tha ena een been
tha other fywyer been. Sa ne aecht thy maerre thaem¹¹⁹
nowt mar fon tha lauwa, sae thy mynre thaem

[p. 25] X thijw¹²⁰ suster skel in fedria and fetha lauwa, een ende mo-
dria lauwa, al sa fula figia sae thij brother

[p. 25] XI Thij brother skel njime sijnes brotheres lauwa and
thij susterne nocuwt, Ende lyweth thi brother nouwet
sa skel tyw suster njime hijra broteres lauwa, and
tha brotheres beern nouwt.

[p. 26] XII LAUWA lethma vrbeck, and fordth, thi brother vrfeeth
tha suster, inda federes lauwa, and motheres, brotheres,
and susteres. Sa ma ene frauwa het vijt ebodelacht
mijt afta gueda, sa hwerit ther ontha hondt, ther hijt
von kemen is, An feta feng falter there vrouwa elles
louwa tho, so feth ther on tha susteme, wijth thene brother,

[p. 27] XIII HWEER sa een brother sijne susteme vnlijdt vthbo-
delt, and hij steret, sonder her na¹²¹ sa maeck ma, theth
bodebeer ljeck, vth tha lauwa, yeff her ther se, and
ijjs heth theer nouwt, so lijtha monck, vppa thet hij her

[p. 27] XIV HWER sa ene echta
brother, het ena horning brother, so aecht thi horning bro-
ther thema tiande pannick, vijth tha guede, wijth themna
achchia brother so meij thij afta brother hebba, sijna fria
kijjeer, ijeff hij hijm¹²²wal ijewa thyena¹²³ mercka, sa
thema tiande pannick Steruath de horning brother, son-
der erfna, so skel dat guet weder to hoeue.

113. *ad: l. and.*
114. *Omes: l. emes.*
115. De rest van dit artikel is met een renvoetje toegevoegd.
116. *heerter: de tweede e is bovengeschreven.*
117. *De: l. enua.*
118. *Dc h: is klein geschreven als reclamant.*
119. *thaem: de a is onduidelijk; de koplist schreef daaron deze letter boven nogmaals*

120. *Zie noot 117.*
121. *her na: l. enua.*
122. *doorgehald: wil.*
123. *thyena: de e is bovengeschreven.*

xvij HWAER sa twa hebbet beern thien and mijt ena sueme,
sent kemen, tho tha tredde, ofte fiarda tha wijla, thiij sustere
lijwat, and thenne stereth, thiij feder iofte thiij moder, sa ne
aecht thiij suster son tha lauwa nouwt maer there broters
berens beren, aecht tha lauwa

xiii HWAER sa twe-
ne brotheren sendt and hebbet twena susterna vth ebodelat
von houe ende von huse, steret tho ena sustere ijeffa twa bete
sa skeil thet bodel goet wider to houe Jefta thiij ene brother steret
and het beren theien, Sa aghen tha brother beern, also fula
an tha lauwa, sa thiij brother, Sijnt se beide daet¹²⁴, and tha
ena hebbe een beren, and thiij other twae ijeffa thiij sa
nijmath thet ena bern also fula fan tha lauwa, sa thiij mera thoem
;

[p. 29]

xvij HWAER sa twa been to gader theyn and
se beide stereth, and thenne tha beren nouwt befest wert,
hweer¹²⁵, sa thes berms mother goet marra sa lesse is, sa leeft
thet al euen fula, vppa sijne aldefeder, and vppa sijne alda
mother tha there moder side, sach het vppa sijna alda feder
and vppa sijna alda mother, von des federen side, Jeff hijra
olderen eng dad se thenne deleth tha ther libbe, sa aech¹²⁶
alrick hijra ewe fijr otherum an tha fane, het ther bern
fedria ijeffa fetha Eem ijesta modria. Sa quet thet tho
tha beenna newa, Sa vrifetheet, thiij alda feder, and alda
mother, fedriam ande¹²⁷ fetarn, eern and modria, ther omme
thet ijs spreiten, fan tha alda feder, and alda mother
ther vmb send hija thet bij sijbbere ijeff, and hija nij-
met tha lauwa.

Rijksarchief Drenthe
Assen

124. *daet*: de a is onduidelijk; de kopist schreef daarom deze letter boven nogmaals.

125. *hweer*: l. *hweher*.

126. De rest van dit artikel is met een renvoorteken toegevoegd.

127. *ande*: de a is onduidelijk; de kopist schreef daarom deze letter boven nogmaals.

BIBLIOGRAFIE

- Algra, N.E., *Zeventien keuren en vierentwintig landrechten*. Doorn, 1992².
- Algra, N.E., 'Hecks "Altfrisische Gerichtsverfassung"', *It Beaken* 56 (1994) 24-54.
- Amtenius, H.J., *Specimen de origine et progressu iuris Belgici civilis*. Groningen, 1787.
- Blécourt, A.S. de, *Oldambt en Ommelanden*. Assen, 1935.
- Blécourt, A.S. de, *Bewijstukken behoorende bij het kort begrip van het Oud-Vaderlandsch burgerlyk recht*. Groningen/Batavia, 1937.
- Borchling, C., *Die niederdeutsche Rechtsquellen Ostfrieslands*, I. Aurich, 1908 (Quellen zur Geschichte Ostfrieslands 1)
- Burna, W.J., *Die Brotnmer Rechshandschriften*. 's-Gravenhage, 1949 (Oudfriese Taal- en Rechtsbronnen 5).
- Driessens, A.P., *Dissertatio iuridica inauguralis, de retractu praecipue fori Groningo-Omländici*. Groningen, 1782.
- Driessens, R.K., *Specimen historico-juridicum inaugurate, sistens originem et causas privilegiorum, quae libertis utriusque sexus competit in successione parentum, ad art. XLIX. lib. III. Juris Omländici*. Groningen, 1782.
- Feith, H.O., *Selwerder landregt van Karel van Gelre van Louwmaand 1529*, J.S.G. Koning en H.O. Feith, *Lantrecht des Oldenamptes ende des vijfden deels van Reijderlant van 1471, en oud-Oldambster landregt van 1327 (veeltjds 1427)*. Groningen, [1846]¹²⁸.
- Feith, H.O., *Wartsconstitutiën en oordeelen tot en met het jaar 1601 bijeen-verzameld*. Groningen, 1863.
- Fokkema, K., *De tweede Emssinger codex*. 's-Gravenhage, 1953 (Oudfriese Taal- en Rechtsbronnen 7).
- Fokkema, K., *De derde Emssinger codex*. 's-Gravenhage, 1959 (Oudfriese Taal- en Rechtsbronnen 10).
- Formsma, W.J., *Geschiedenis tussen Eems en Lauwers. Opstellen over de Groninger geschiedenis*. Assen-Maastricht, 1988.
- Formsma, W.J., *De tweede Emssinger codex*. 's-Gravenhage, 1953 (Oudfriese Taal- en Rechtsbronnen 7).
- Forsten, P., *Dissertatio iuridica de jure succedendi quod Oldambini retour vocant*. Groningen, 1760.

128. Tevens uitgegeven in de verhandelingen van Pro Excclendo, VI. maar ik citeer de bladzijden naar deze aparte uitgave.

- Gerbenzon, P., *Jurisprudentia Frisica (Codex Roorda)*. Groningen, 1981
(niet uitgegeven gefotokopieerde werktekst).
- Gerbenzon, P., 'Aantekeningen over de Jurisprudentia Frisica. Een laat-vijftiende-eeuwse Westerlaauwers-Friese bewerking van de *Excerpta legum*', *Tijdschrift voor rechsgeschiedenis* 57 (1989) 21-67, 339-374.
- Haersma, H.H. ab, *Dissertatio iuridica inauguralis de origine et progressu successus ex testamento apud Frisios*. Groningen, 1783.
- Henstra, D.J., *The evolution of the money standard in medieval Frisia. A treatise on the history of the systems of money of account in the former Frisia (c. 600-c. 1500)*. Groningen, 1990.
- Hoeckstra, J., *De eerste en tweede Hinsinger codex*. 's-Gravenhage, 1950
(Oudfriese Taal- en Rechtsbronnen 6).
- Hoff, A., *Vissen rond de Floem. Een bijdrage tot het historisch-topografisch onderzoek van de ontwikkeling van de stad Appingedam tot 1810*. Groningen, 1990.
- Jansen, H.P.H., en A. Jansse, ed., *Kroniek van het klooster Bloemhof te Wittemerum*. Haarlem, 1991.
- Johnston, T.S.B., *Codex Hummercensis (Groningen, UB, PEIP 12). An Old Frisian legal manuscript in Low Saxon guise*. Leeuwarden, 1998.
- Johnston, T.S.B., 'Het "Fivelgoer" erfrecht en de Nedersaksische Ommeland-traditie', in: "Uten schaatschrinre des herten." *Vriendenboek voor Henk Meijering bij zijn afscheid*, M. Vliegen en J. van Maren, red., Amsterdam, 1998, 63-69.
- Koning en Feith, *Lantrecht*. Zie Feith, *Selwerder landregt*.
- Laan, K. ter, *Groninger encyclopedie*. Groningen, 1954.
- Lamuschus, C., *Emden unter der Herrschaft der Cirksena. Studien zur Herrschaftsstruktur der ostfriesischen Residenzstadt 1470-1527*. Hildesheim, 1984.
- Meijers, E.M., 'Eine germanische Zählung der Verwandtschaftsgrade', *Tijdschrift voor rechsgeschiedenis* 6 (1925) 1-52.
- Meijers, E.M., 'Het Friese en het Drentse erfrecht en huwelijksgoederenrecht', *Akademie-dagen* 2 (1949) 37-71.
'Het oude Landrecht van Westervolde van het jaar 1470', in: *Verhandelingen ter nasporing van de wetten en gesteldheid onzes vaderlands waargen by gevoegd zyn eenige analecta tot dezelve betrekelyk door een gevoorschap te Groningen Pro Excōlēdū līne Patrio IV*. Groningen, 1809, Analecta, 1-69.

Reimers, H., 'Aus Reiderlands Geschichte', in: [B.E.] Siebs red., *Das Reiderland. Beiträge zur Heimatkunde des Kreises Weener*. Kiel, 1930, 41-49.

Richthoffen, K. von, *Friesische Rechtsquellen*. Berlin, 1840.

Richthoffen, K. von, *Untersuchungen über friesische Rechtsgeschichte*, II (Berlin 1882).

Selwerder landregt van Karel van Loonvmaand 1529, H.O. Feith ed., *Lantrecht des Oldenamptes ende des vijfden deels van Reijderant van 1471, en oud-Oldambster landregt van 1327 (veleijds 1427)*, J.S.G. Koning ed. en H.O. Feith comm. Groningen, [[1846].

Sipma, P., *De eerste Emsinger codex*. 's-Gravenhage, 1943 (Oudfriese Taal- en Rechtsbronnen 4).

Sipma, P., *Fon alra Fresena fridome. In ynlieding yn it Aldfrysk*. Sneek, 1947.

[Sitter, A.J. de], *Voorloopig register van charters, privilegien, placaten, ordonantien enz. Stad en Lande berefende, en kunnende dienen tot het opmaken van derzelver groot placaat en charter-boek*. Groningen, 1789.

Sjölin, B., *Die 'Fivelgoer' Handschrift*. Den Haag, 1970 (Oudfriese Taal- en Rechtsbronnen 12).

Smit, M.Y., *Het Hunsingoërf overrecht*. Groningen, 1998 (riet uitgegeven doctoraalscriptie R.U. Groningen).

Tägert, H., *Familierbe in Friesland*. Weimar, 1937.
Tegenwoordige staat der Vereenigde Nederlanden, 21, Vervattende het vervolg der beschryving van Stad en Lande. Amsterdam c.a. 1794.

Vorm, H. van der, *Verhandeling over het Hollandsch, Zeelandsch ende Wesnrieslandsch versterfrecht*. Amsterdam, 1774.

Wicht, M. von, *Das osfriesische Land-Recht nebst dem Deich- und Syhlrechte*. Aurich, 1746.

Zijlstra, S., *Het geleerde Friesland — een mythe? Universiteit en maatschappij in Friesland en Stad en Lande ca. 1380-1650*. Leeuwarden, 1996.